داملا عالمجان البارودی.

ترجمه حالی

ی. آقچورا اوغلی.

قزان.
شرف مطبعه‌سی.
۱۹۰۷

برنچي جزوء

داملا عالمجان البارودی نك قول یازووی.

اخطار عاجزانه

ارباب البابه ظاهردرکه صبیانی نوخوانانه تمییز حروفدن ترتیب کلماته
اقتدارلری بعدنده ابتدا عقیده اهل السنة والجماعه‌نی لسان مألوف
اوزره حفظ اتدرمك ایتدرمك لوازم اسلامدندر، مرتبه ثانیه‌ده
دخی صبی‌نك اوز لسانیجه مسائل طهارة عن الاحداث والانجاس
وافعال وارکان صلوتی ضبط ایتدرمك، ثالثه‌ده نمازده مهم مقدارا
قرآنی و سائر اذکاری معانی شریفه‌سیله تعلیم ایتمك، رابعه‌ده
اخلاق حسنه فوائدلرینی واخلاق سیئه وآفاتلرینی علی وجه الایجاز
لسان آسان ایله آکلاتدرمك حسن تعلیم و هدایتدندر
صبیانه لوازم دینیه واخلاق انسانیه‌لرینی اجمالا حفظ و فهم ایتدرمه‌دن
لسان غیر مألوف ایله تکلیف ایتمك خواه عربی خواه عبری
طفل رضیعه کباب خوراندرمق کبی قوه فطانتلرینی تضعیف
و رغبت علملرینی بتون سوندرمکدر. عربی و فارسی اوقتق البته
کمالدر لکن فرائض و لوازم بعدنده‌در. ایکی سنه مکتبه کورجك
اولاده مهمات دینیه‌لرینی کوستررك مقدم لسان آخری خلط محض خطا و ضلالتدر

بو بابده اهل اسلام فقهالرنك قدرلو اثرلری
ارباب بصیرته معلومدر که بونده ذکری زائددر

تدریب

افهامدن صریح اولسانلرکه

[illegible] كيتۇ [illegible] قازاندا تاراتۇچى
زەينوللا حەزرەت ترويتسكيدا ئالب بارا ئيدى.
ياگى شفلار ترويتسكى دا روحا ئيتنلب توقتدرا تورغان
مەلتى ب ئاچالار زەينوللا هم عاليمجان حەزرەتلەر
پادشا تارافندان سيبرگە جيبەرەلەن زەينوللا Bodoz گوبيرناسنە بولا

داملا عالمجان البارودی.

ترجمه حالی

ی . آقچورا اوغلی .

قزان .
شرف مطبعه‌سی.
۱۹۰۷

بسم الله الرحمن الرحیم.

داملا عالم جان البارودی حضرتلرینه:

فضائلمآب!

بوکون ملتکزگه حصر وجود ایتکنکزنك ۲۵نچی یلی طولدی. ملتکزنك متدین، خلوق، متفنن، هنرمند، قوی اولماسندن وهیچ بر جهتله ملل سائره‌یه زبون قالمامسندن عبارت هدف آمالکزه بارو ایچون مصروف اوشبو ربع عصر ایچنده، کوب موانعگه اوچرادیکز؛ هر طرفدن یولکزه سانچکیلی آغاچلر ارغتدیلر؛ بارچه عزم ایه‌سی مجددلرنك کورگانی اذا وجفادن، طبیعی، سزده قورتوله آلمادکز...

لکن دائم حق نهایت باطله غالب کیله‌در؛ نورك ظلمتله یابلوب بتمه‌سی غیر ممکندر... موانعك کثرتی، عزم ایه‌لرینك غیرتنیگنه آرتدرورغه سبب بولادر. سز غایهٔ خیالکزه طوغری، متزاید بر شوق وغیرتله ایلرولدکز، یوغاریلاندکز؛ بر درجه‌ده‌که پس، اشلکسز، همتسز بناءً علیه حاسد بولغان قوللر، نهایت سزنك یولکزه موانع قویمقدن کوب توبان قالدیلر!..

استاذ! سز ابتدائی اعدادی وعالی تدریساتده یکی بر مسلك یکی بر اصول ایجاد ایتدکز: بالالرنك عمرلرین، عمرلرندین عزیز راحتلرن صیانت قیله‌چق سهیل بر اصولنی، بو حوالیده تعمیم قیلدکز؛

مدارسمزنڭ اعدادی وعالی قسمارینه بردرجه قواعد ونظام کرتدگز؛ دین اوگرانمکده، منابع اصلیه‌دن استفاده یولنی بیوك بر جسارتله کورستدگز...

بو کون، ملتگز ایچنده بو زور خدمتلرگزنی تقدیر ایله اقدام وحمیتگزه مفتون بولغان بر چوق معقبلرگز، تلمیذلرگز وار: حاضر سز، شبهه‌سز بر زور «مکتب»نڭ باشلغیسگز...

بنده‌گز، تماماً «مکتب»گز افرادندن دگل ایسه‌مده، ملتمزگه تیدرگان زور فائده‌لرگزنی عاجزانه تقدیر ایتوب علی الخصوص عزم وثباتگزه علو همتگزه، جداًحیران قالانلرندنم. ملتمز ایچون اونودلماوی لازم بولغان بومبارك کونده، بن دخی، خدمتگزدن دولای سزی تبریك قیلمق، سزه اقتدارم درجه‌سنده بر بولاك تقدیم ایلمك ایستدم. بر زمانلر، ملتمزنڭ زور خدمتچیلرندن برینه‌ده یازغانم کبی، سزه دخی اوزگزدن آرتق لایق بولاك طابا آلمادم: «داملا عالمجان البارودی»نی، داملا عالم جان البارودی‌یه عرض ایتەم!..

قزان، ۱ محرم ۱۳۲۵ سنه.

ی. آقچورا اوغلی.

١

قزان شهرینڭ ٣١ چاقرم غرب شمالیسنده‌کی «چواش ایلی» قریه‌سی خلقندن بنیامین بن علی بن قل محمد آطلی کشی، ایمپیراطور برنچی پاؤول زمانه‌سنده عسکرگه آلنغان ایدی. بنیامین آغای عسکرلکنڭ آخرگی مدتلرینی قزان یانده‌غی پورخاوای زاؤودده اوزدردی. هم خدمتندن صوڭ دخی پورخاوای (بارودیه) ده برمدت اقامت ایتوب، بواثناده (١٨٣٢ نچی یلده) محمدجان آطلی بر اوغلی طوغدی. بنیامین آغای آولینه قایتقان چاقده، اوغلی محمد جاننی، کیاووی چیتك کاوش سوداگری نور محمد بن ملا بایزید خدمتنده بارودیه‌ده قالدروب کیتدی. شولای ایتوب محمدجان، هنوز اون‌ایکی یاشنده ایکان، جیزناسی نظارتنده سوداگر لککه کرشدی.

محمدجان‌افندی بن بنیامین، ١٨٥٥ نچی سنهٔ میلادیه‌ده، «چواش ایلی»نه یاقین «کوچك قوال» آولندن دیانتلی هم اعتبارلی حبیب الله بن محمدشریف نام کمسنه‌نڭ قزی ١٨، ٢٠ یاشلك بی‌بی فخرالنسا خانمنی نکاحلندی. واوشبوازدواجدن الك ثمره اولمق اوزره میلادی ١٨٥٧ نچی یلینڭ فیؤرالنڭ‌ایکنچی کوننده (هجریه ١٢٧٣ نچی یلینڭ جمادی الاخری ابتداسنده) صاحب ترجمه عالم جان، «کوچك قوال» قریه‌سنده باباسی حبیب‌الله یورطنده، دنیاغه کیلدی.

عالم‌جان‌نڭ ولادتندن صوڭ، آتاسی محمدجان افندی، خوجه‌سندن اذن آلوب قزانده اوزیچون تجارت ایتارگه باشلاغان ایدی. لکن

آناسی هنوز « چواش ایلی » قریه‌سنده، قاینیش یورطنده اقامت وخدمت قیلا ایدی. بو جهتله عالم جاننك دنیادن الك كورگان یرلری «چواش ایلی» وجواریدر.

سوداشلری اوگوب برخیلی ترقی ایتكانگه چیتكچی محمدجان افندی عائله‌سینی ۱۸۶۰نچی یلده‌باروديه‌گه كیتروب اررناشدردی؛ دیمك صاحب ترجمه، اوچ یاشندن اعتبارا قزانده عمر ایته باشلادی.

عالم‌جان حضرتنك آوولدگی بالالق خاطراتی بیك كوكللی هم لذتلی دگلدر: آتاسی سوداگر بولغانغه، وقتلی آیلرغنه آوولغه كیلوب، اكثر زماننی ترویسكی، اربت، بوگلمه، منزله وقزان تجارتلرنده اوزدرا ایدی. آناسی، تیز آچولی بنیامن بابای ایله اوگی قاین آنا، هم قاین سگللر آراسنده خیلی جفالانه ایدی. بارچه یورت خدمتلرندن باشقه صو طاشومق، اوراق اورمق آشلق صوقمق كبی خارجی خدمتلر دخی بیچاره فخرالنسا خانمغه یوكلانگان ایدی. شول زماندوق، رقت قلب وشدت انفعال ایه‌سی بولغان صاحب ترجمه، بر دفعه والده‌سینك چارشاف آرقه‌سنده یغلاب اوتورغاننی خاطرلیدر.

عالم‌جان حضرتنك، ایكی‌اوچ یاشلك زمانه‌سی خاطراتی بوندنغنه عبارت دگلدر:

«چواش ایلنده تورغان وقتمده شادلق، قورقو، قزغانو كبی شدت انفعالنی موجب بولغان اوچ دورت واقعه‌نی آلده ایسكارامن:

«برنچیسی، آتام آولدن ترویسكی‌گه كیدر وقتنده كیمه‌لی آرابه‌غه آنام برلن ایكاومزنی یاننه اولترتوب آولدن چقغانچی آلوب بارغان ایدی.

«ایكنچیسی، بر سفردین كولوككه طولدیروب قزل آلمالر آلوب قایتقان ایدی. بو ایكی ماده‌ده بیك قوانغان ایدم.

«اوچنچیسی ، اینشدن اوردەرك بولغان بابام اوینه قایتقانمده آول عادتنچه اوطروب تورغان آغایلرمو نه عالمجانغه چاچك صالدرو کرك دیگاندین بیك قورقغان ایدم.

«دردنچیسی، بابام بنیامین قاره ایوده منی یانینه اوطرطوب جای اچکانده، چارشاو آرطنده قزان ومیچ طوغروسنده آنامنك یغلاب اوطرغانون بلام؛ آنی اولزمان بیك قزغانغانمن..»

اوشبو خاطرات، کچکنه بالانك حس وحافظەسندەگی قوتنی کورساتەدر.

پورخاۋای محمدجان افندی عائلەسی بارودیەده، فقط بر یل قدرگنه طوروب، ۱۸٦۱ نچی یلینك کوزنده اصل قزانغه کوچدی؛ وتیخنسکی اورامده ایکی یاتاژلی کیچکنه برآغاچ اوینك (سلنگر فخرالدین آغای اوینك) توبان قاتنه فاتیرگه کردی.

حاضرده محمدجان افندی علیيف‌نك زور طاش پولاطی قارشیسنده بولغان بو کیچکنه فاتیر اوی، عالمجان حضرت‌نك اوز تعبیرنچه «حیاتنك باشلانغانی مکان»در. زیرا، بالا عالمجان بو اویده اوقورغه باشلادی؛ حضرتنك حیاتی ایسه اوقوب، اوقوتماقدن عبارت دیەرگه ممکندر.

۲

حضرت ئلك درسلرینی بالذات شوشیلای نقل قیلادر: «آنام بوش وقتلرده‌می ، هر کونمی، آچق بلمایم، مینی قارشوسینه تزلەندروب ، یانینه ایدان سبرکیسندن بر چبق قویغان حالده الفبا اوقوتقانی خاطرمده بار. چبق برله آرقەمنی اولچادیمی ، یوقمی

ایسکارمیم. بو، ۱۸٦۲ نچی یل ابتدالری بولغاندر..»

شول آلتمش ایکنچی یلینک مای آینده، هنوز بیش یاشده اوچ آیلق بولغان عالمجاننی، قزان نك ایکنچی محله‌سی مدرسه‌سینه اوقورغه صالوب، نورعلی خلفه‌گه شاکرد ایتدیلر. اول زمان بو مدرسه، مدرسی صلاح الدین حضرت قولنده ایدیسه‌ده، اوّلگی مدرس مشهور محمدکریم حضرتنك هجرتی بیك یاقنده بولغان ایچون، کریم حضرت مدرسه‌سی دیو آطالمقده ایدی. داملا عالمجانغه ئلك خلفه‌لك ایتکان نورعلی افندی، بارودیه امامی عبدالرقیب ابن ملا عبدالمؤمن ابن ملاعبدالرحیم ابن عبدالرحمن بکیلماوینك اوغلی ایدی.

غایت متأثر و محجوب طبیعتلی بولغان کچکنه عالمجانغه، مدرسه حیاتنك ایلك تأثیراتی برده خوش بولمادی: یاکیغنه کیلگانی وزور ویات شهرده چپان بازاری یانندن، ایکنچی مسجد یانینه قدر یراق مسافه‌نی، یالگز، یولداشسز قطع ایتمك کرك بولا ایدی. ذاتا بیك شوخ و شایان بیسته بالالری، یاکیراق آولدن کیلگان، (بالاقای) بعله‌کای آرقداشلرینی دائم رنجیته‌لر ایدی.

هنوز، حاضرده ده موجود بولوب یتمگان یاش بالالرنی اویلرندن بر زوراراق کشی رفاقتنده مکتبکه آلوب کیلو، مدرسه‌ده چاقده بالالرنك استراحت واوینلرینه، بر برلرینه بولغان معامله‌لرینه دقت ونظارت قیلو، نهایت درس ختامنده اولرینه ایلتوب طابشرو کبی نظاملر طبیعی اولزمانده بتونلای یوق ایدی. عالمجان حضرتنك حافظه‌سنده ایك تیران از قالدرغان خاطرات مؤسفه بارو کیلوده‌گی زحمت ومشقتلردن آرتق، اوزی برلن برگه اوقوغان بالالرنك جفالاولری ایله تورلی ادبسز سوز وحرکتلر اوگراتولری در: «طبیعی آتا وآنا اوزلری تربیه اصولینی اوگرانوب وبلوب بالالرینی یخشی تربیه ایتمازسه‌لر، وبالانك آنده وموندە چغوب یورگاننده کوز وقو-

لاق بولور ایچون یخشی عقللی یولداش قوشمازسه‌لر، بالا هر کور گاننددن اورنك آلا وهر تورلی حیواندین سبق اوگرانه، خــلاصه ادبسزلك درسینه ملــکه حاصل ایته‌در. الك مدرسه‌گه کیرگانم زمان، سبق یولداشلرمدن بایتاق ضرر کوردم، جفالر چیکدم، بونلرنك بعضیسی هنوز خاطرمدن چقمایدر. یولداشلرمنك ادبسز اویونلری، تربیه‌سز سوز وحرکتلری میگاده خیلی سرایت ایتدی: یولداشلرمدن مینده فساد درسی اوگرانمی قالمادم...»

حضرتنك بو بالالق مشاهدات وخاطراتی، مدرسلك زمانه‌سنده‌ـ گی فعالیت وحرکتنه، مدرسهٔ محمدیه‌ده‌گی تجددات واصلاحاتقه خیلی تأثیر ایتدی. حضرت، عامدن آرتق حسن اخلاقه، تعلیمدن زیـاده تربیه‌گه اهمیت بیرگان ایچون اولسه کرك، کچکنه بالالرنك تربیهٔ اخلاقیه‌سنه ابوین واستاذلر طرفندن نظارت ودقت ایتلماونی شـدتله تنقید قیلا وخاطرات صباوتندن باحث اوراقنده، بو خصوصکه زور اهمیت بیره‌در: «درسدن بوشانوب اویگه قایتقاچ، کیم برله اویناـ سامده، کیم برله یورسامده مانع یوق ایدی. شوندایین بالا برله اختلاط یارامی، موندای برله یارامی؛ فلان تورلی اویون درست، فلان تورلی درست دگل دیو آگلاتوب ایتوچی یوق ایدی. آتام، آنام، خلفم‌اورام بالالرینك حاللرینی‌ده بلمیلر، مینم برله برگه بو ده یورمیلر، هم هیچ کمنی‌ده برگه یوروتمیلر ایدی..»

صاحب ترجمه خلفه‌سندین ، مدرسه‌لریمزنك کوبسنده، حاضرگه قدر دوام ایتــکان اصول اوزره اوقورغه طوتندی: اوّلا یــازیلوب بیرلــگان بر الفبانی طانوب اوگراندی. قشن هفتیك هجــاسنه توـ شدی. یاز باشنه طبان ایندی کچکنه سوره‌لرنی قاراب اوقی آلا ایدی.

اول زمانلرـــ واقعا حاضرده دخی شولایوق..ـــ سبق بالالرینی قش یاز دیمایینچه برده تعطیلسز یل تولــگینه متمادی اوقوته‌لر ایدی؛

عالمجان افندینڭ ده اون ایکی آیغه، جمعه‌لردن غیری فقط ایکی بیرامك دردر کون ویازنده ، .قشنده آولغه باروب کیلور ایچون برر آطنه، یعنی مجموعی اوچ آطنه‌لب یال ایته طورغان کونلری بار ایدی.

یاش شاکرد مدرسه‌گه صالنغاننڭ ایکنچی یلی باشنده تورکی طانی آلغان ایدی؛ تورگی قرائت کتابلری سلسله‌سنی، یعنی بدوام، تقی عجب، کیسك باش، یوسف کتابی... الخ بارچه‌سنی اوقودی. ایکنچی قش باشنده، ایندی تمام تورکی طانوب یتکان ایدی؛ لکن خلفه افندی، بالانڭ کوڭلی یازوغه کیتارده سباغنه اهمیت بیرماز، دیوب یازونی منع قیلغانغه ، عالم جان افندی طبیعی یازو اوگرانه آلمی ایدی.

عالمجان افندینی ایکنچی قش صوکلرونده‌وق عربیاتگه توشروب ، «فرق حدیث» ، «شروط الصلوة»، «تعلیم الصلوة»، فقه کیدانی» «شرعة الاسلام» اوقوتدیلر. حتی بونلرنڭ بعضیلرین از برلتیدیلرده!.. هنوز یدی یاشنده بولغان بو کچکنه بالاغه دیل اوگرتمك قصدیله دگل محتویاتنی بلمه‌تمك آرزوسیله عربچه‌دن یعنی چیت بر تلدن کتاب اوقوتمق یتشممش کبی فارسی العباره «فرض عین» دخی بکلتدیردیلر ! تدرسیده یگللك بولسون ایچون بالانی اوز تلنده یازو یازمقدن طیالر ، لکن چیتنمی یگلمی برده اویلامایچه بلمکانی ایکی اجنبی دیلیله، فقه‌مسئله‌لرین از برلتدیره‌للر ایدی!..

تورکی طانیر ایچون اوقوتدیریلغان کتابلرنڭ ده بعضیلری مشکللکده عربی وفارسی کتابلردن قالرلق دگل ایدی؛ مثلا هنوز سکز یاشلرنده ایکان عالمجان افندی‌گه ابراهیم حقی حضرتلرینڭ «معرفتنامه»سین محمد چلبی حضرتلرینڭ «محمدیه» سین‌ده اوقوتدیلر! ادبیات، تصوف وفلسفه‌دن باحث بو منظوم کتابلردن بیچاره بالا، طبیعی بیك آز نسته آکلی آلغاندر..

بو زور کتابلردن تورکی اوقو ملکه‌سندن غیری بر نتیجه چقمادی. لکن عباره‌نی درست اوقتوده نورعلی خلفه‌نڭ مهارتی بار ایدی، هم بو خصوصکه جداً دقت‌ده قیلا ایدی.

صاحب ترجمه بو زوروآغر کتابلرنڭ آستنده کوب ایزلسه‌ده هنوز، خلفه‌سینڭ، عمومیتله اوقتو اصولنڭ نقصانلرینی سیزوب، تنقید ایته‌چك درجه‌لرگه ییتشه آلماغان ایدی؛ آلایده یازو اوکره‌نودن طیوده‌کی مناسبتسزلکی، حس قیلوب، خلفه‌سندن قاچراراق کتابدن‌کوچروب‌یازو‌ویازارغه طرشه‌باشلاغان و بر درجه‌اوگرانگان‌ایدی.

بو اثناده عالمجان افندی قرائت قرآنده دوام قیلوب ٦٦ نچی یلغه قدر اوچ دفعه کلام شریفنی ختم ایتدی. اول زمانلر تجوید اوقومق، فقط مـلا بولاچق کشیلرکه‌گنه خاص بولغاندین، خلفه افندی تجویدینی آیروجه اوکرتماسه‌ده، قرأننی خیلی رعایه ایله اوقوتدیره ایدی.

عالمجان حضرتنڭ الـك مدرسه‌که صالنغانی ۱۸٦۲ نچی یلدن ۱۸٦٦ نچی یلغه قدرکی دورت سنه‌لك مدتی تحصیل‌سین، تحصیل ابتدائیه‌سی دیمك جائزدر. چونکه بو اثناده تماماً تورکی طانوب، قرأننی خطاسزجه اوقورغه اوکره‌نوب، ضرویات دینیه‌دن خبردار بولوب بـالفعل عمل‌ایترگه‌ده باشلادی؛ هم شوشی ٦٦ نچی یلدین صوك عربی تحصیلینه یعنی رشدیه درسلرینه کرشدی. ٦٦ نچی یلغه قدر اوقولغان عربی وفـارسی کتابلردن، عالمجان افندی، لسان جهتیله آز فائده‌لنه آلغان ایدی. حساب تاریخ، جغرافیا کبی مقدمات فنون اول زمان مدرسه‌لرنده اصلا اوکرتلمی ایدی؛ بو جهتله عالمجان افندیکه اوشبو دورت یلده اوکرتیلکان معلوماتنڭ خلاصه‌سی تورکی وعربی عباره‌اوقی آلمق‌وبعض‌بیگل‌عباره‌لرنی آڭلامق ونهایت برمقدار مسئله‌ٔ‌دینیه بلوب آنکله عمل قیلا آلمقدن عبارت‌ایدی.

علی العموم مدرسه‌لرده اصول، کیچکنه سبق بالالری برر خلفه‌که بیریلوب، آنڭ صورت تدریسنی اصلا تفتیش ایتمه‌مك اولسه‌ده، کریم حضرتنڭ بو خصوصده بر نوع اصلاح وتجدیدی بار ایدی: هر هفته پنچشنبه کونلری، اوزی کیچکنه بالالرغه سبق کتابلرین طکلاتدیروب بو صورتله هفته‌ده بر دفعه نوعما امتحان قیلوچان ایدی؛ صلاح الدین حضرت کریم حضرتنڭ اوشبو سنتین دوام ایتدیرکانگه عالمجان افندی اکثر هفته صلاح حضرت حضورنده تیزلانوب سبقین طکلاته ایدی.

شوشی کیچکنه امتحانلر اثناسندوق یدی سکز یاشلق عالمجان، استاذ جنابلرینڭ نظر دقتین جلب ایتدی؛ بالاخره برذاتنڭ رواتینه کوره، صلاح الدین حضرت، بویاش شاگردلری حقنده شویله بیورمشلر: «محمدجان‌نڭ کیچکنه‌سی امیدلی کورنه، اعتبارله تربیه قیلرغه کرك..»

عالمجان افندی، اوسوب، حضرتنڭ سویکلو تلمیذلرندن بولغاچ، مشارالیه: «کیچکنه وقتده سبقنی یخشی بیله ایدك، اولزماندن سینی یاراطوب قالدم»دیو التفات ایدرلر ایدی.

فی الواقع، عالمجان افندینڭ، بحث ایتمکده اولدیغمز دورت یللق تدریسات ابتدائیه اثناسنده، کونده‌لك درسنی بیلمای قالغانی اصلا واقع اولمه‌مشدر.

مدرس حضرتلری، یاش شاگردلرینه بویله دقت ایتکان بولسه‌لرده، عالمجان افندینڭ آتاسی، اوغلنڭ نیچیك اوقوغانین، نیلر اوگرنگانن، نی درجه‌لرده ترقی قیلغانن خلفه‌سندن سوراشسه‌ده بالذات تیکشره آلمی ایدی؛ وذاتاً، حاضرگه قدر، بزنڭ آتالرده بالا تربیه‌سنه دقت دیگان شی مجهولدر: بالاسینی یتا کلاب چیغوب، قرلرغه، اورمانلرغه، اوراملرغه، کیبتلرگه، موزیلرغه... الخ یوروب، هر کورگانی

شيیء آنارغه تعريف وتعليم ايله معلومات وتربيه‌سنی آرتديريرغه طريشو، تاتار آتالرنده اصلا گورلمگان ، حتی آنلر ياغندين اصلا اويلانماغان برحالدر!

حال بوكه استعدادلی بالالرغه، بيوك كورگانی كشيلر ياغندن ياش چاقلرنڭ ايتلگان نصيحتلرنڭ، اوگراتيلگان شيلرنڭ، كورستيلگان «بخشی‌يوللرنڭ كوب نافع تأثيرلری بولا. عالم‌جان حضرت كتاب اوقورغه، كتاب جييارغه بولغان هوسينه، سبب اوله‌رق، آتاسنڭ ايتكان برسوزين ذكر ايته‌در: « أله نيندااين برمناسبت ايله اتی‌يم،- آقچه بولسه كتاب آلرغه «كرك ، خافه‌گه باق؛ آقچه‌سی بولسه كتاب آلا.. نی قدر كتابی كوب..» ديگان ايدی؛ شول سوز تأثيری ايله كتاب جييارغه، قوامه آقچه كرگان صايين كتاب آلورغه باشلادم...»

صاحب ترجمه‌نڭ بودورت ياده‌گی مدرسه خاطراتی، الك مد- رسه‌گه كيلوب كرگانی كونلرده‌گی شكللی آغر، قرانغی وعذابليدر: بالالر حفالی، قينيلر، كاوشلرين اوغرليلر؛ مدرسه‌نڭ ايشك آلدی، طهارت آلاچق يرلری بلچيراق، صووق.. طهارت آلور ايچون قاتقان كول اوستينه، باكيكه توشوب قومغاننی طوطيريرغه كرك.. بوتون بوبلالر، يدی، سكز ياشنده‌گی كيچكنه، بالا باشينه!

عالم‌جان افندی، مدرسه‌ده اوچ دورت يللر طورغاچ، سكز طوقز ياشينه يتكاچ، شاقتای آچيلوب، ايندی اوزين بالالردن ايزد- يرتمی باشلاغان ايدی؛ بالعكس، سبقداشلرينڭ كوبسنی چانـاغه يگوب اوزين طارتديررغه بيك هوسلی ايدی! بوندن باشقه شول ياشندن اوك، تربيه وتعليم ايله ماطاشونی ياراطا ايدی: آواغه قايتقان زمانلرنده آت تربيه ايتمك، ياز كونلرنڭ چبشلر آشاتوب اوسترمك ايڭ سويگانی مشغله‌لردن ايدی..

شوشی ابتدائی تحصیل زماننداوق، بعض دینی و اجتماعی بسیط ـ فقط عینی زمانده مشکل ـ مسئله‌لر، صاحب ترجمه‌نڭ دقت فکر-یه‌سین جلب ایته باشلاغان ایـدی: اطرافنده گیلرنڭ زور بر نفرتله تلفظ ایتکانلری «کافر..» کلمه‌سینڭ معناسین آڭلی آلمی، اما آڭلرغه تلی ایدی.. آول خلقندن ایشتکانی «اورس یری اورمان یری..» سوزی قورقوایله‌قاتیشیق مراق و تجسسینی جلب قیلا ایدی؛ «اور-مان» نـه دیمك یولغانین کوروب آڭلاسه‌ده، بو جمله‌نڭ معناسین فهم ایته آلمی، عجبلنه، ایزلانه ایدی..

٣

١٨٦٦ نچی یلده عالم‌جان افندی عربی‌ی (صرفی) لسان اولمق اوزره اوقورغه طوتندی. اول زمـانلر تاتار بـالالرینه عربچه اوگراتور ایچون، برنچی اوقوتولا طورغان کتاب فارسیچه یازلغان „بدان“ ایـدی! ابتدائیه درسلری آراسنده عالم‌جـان افندی فارس العباره „فرض‌عین“ کتابنی اوقوغان بولسه‌ده، بونی فقط مندرجاتنی اوگرا نمك قصدیله‌گنه از بر ایتکاندین، „بدان“ نی باشلاغان وقتده فارسیدن خبرسز ایدی. آنا تللری فارسی بولغان خلقلرنڭ اوز بـالالری ایچون ترتیب قیلغانلری بو نوع درس کتابلرن بزنك تاتار مدرس لری بخارده اوقوغان زمانلرنده کوروب، آلوب قایتوب، یاش بالا لرغه بر بلمگانلری تل واسطه‌سی ایلان ایکنچی بر بیلمگانلری تلی اوگراتمکنڭ مشکلاتنی اصلا اویلاب قارامایـنچه، شاکردلرینه „بدان“ لر، „شرح عبدالله“ لر از برلته باشلاغانلقلرندن، بو عبث طرز تد-ریسده، بزنڭ تاتارلر آراسنده اورنلشقان.

اصول تدریسده ایکنچی بر مناسبتسزلك تاغیده بـار ایدی: بو طوقزاون یـاشلك بالالرغه، عرب تلی تصریفات واشتقاقـاتنك فارسیچه تعریف قیلنغان بسیط قـاعده‌لری‌گنه اوقوتولمقله اکتفا قیلنمای، „بدان“ کوب شرح وحاشیه‌لر ایله‌ن، تورلی مباحثه ومناظره‌لر ایله‌اوقوتوله‌ایدی، بومناظره‌لرنك کوبسی‌ده صرف عربی‌گه اصلا تعلقسز عقائد؛ اخلاق، فلسفه،مسئله‌لری اوستنه اوزا ایدی!

عالم‌جان افندینك „بدان“ ایـله اوچ آی قـدر باشن واتقاچ، «شرح عبدالله» غه توشردیلر. بوده فارسی تلیله عربچه دیانك‌اعلا‌لنی اوگراته ایدی. بونك متننی کوکلگه بیکلاتدره‌لر ایدی. ذاتا قاتشیق وچیتن بولغان عربی اعلاللرنی، بلنمگان بر یات تـل ایـله کوکلـگه آلو، یاش دمـاغلری بوزارایچون قصداً ایزلاب طابلغان دیورلك غریب بر اصولسزلق ایدی. بیگراك عجبی بو عبث اشلرنی حالا، کوب مدرسه‌لرمزده شولایوق دوام‌ایتدرمکده‌لر!..

بر یل قدر صرف ایـله شغللنگاندین صوك، عالم‌جان افندی‌گه نحو عربی باشلاتدیلر. نحودن اوقولاچق برنچی مجبوری کتاب عربی العباره «قواعد الاعراب» ایدی. اساسا بر بیتکه صیغدیریلوب بتورولك بر کچکنه رساله‌نی عالم‌جان‌افندیه بیك‌اوزون شرح ایله قویروقلاندروب تمام بیش‌آی اوقوتدیلر! آندن صوك، عربچه "عوامل"،فارسی «اوزون‌ترکیب» کبی‌کتابلر، سلسله‌سی باشلاندی. شـاگرد، ـ اونودیلماسـین، طقوز اون یاشلك تاتار بالاسی ـ بونلرنك جمله‌سین حفظ ایترگه مجبور ایدی. «اوزون ترکیب»، «ملا جامی» کبی نحو حکماسینك مفصل کتابلرندن طوبلانوب یازلمش، بر خیلی اختلافلی مسئله‌لرنی محتوی بولغانغه، هنوز عرب نحوینك قطعی قاعده‌لرن اوگرانه آلماغان بویاش بالالرنك ذهنلرن،

حكميات نحویه اختلاف مذاهب نحویون ایله قاطشدروب چوالتوب بتره‌لر ایدی. لهذا شاگردلر شول قدرکوب عربی متنلر بیکلاب، آیلرچه صرف ونحو عربی اوستنه مباحثه قیلشسه‌لرده، دها طوغرسی، شولای مشغول بولغان ایچون، عربچه‌دن سعیلری نسبتنده فائده ایته آلمیلر ایدی.

طبعاً ذکی، استعدادلی، وباخصوص فکر تنقیدایه‌سی بولغان عالم‌جان حضرت، اوشبو صرف ونحو اوقوغان زمانلرندوق، عقل سلیمگه مغایر بولغان بو اصولسزلکلرنی کوروب، فکراً مؤاخذه قیلارغه طوتندی:

«۱۸٦٦ دن باشلاب دورت سنه دوام ایتکان قواعد عربیه تحصیلم مدتنک، اول زماننک درس اصوللرنده بولغان بعض آغرلقلر میکا سیزیله باشلاغان ایدی. اوننچی یاشنده بولوب، فارسی تلینه اصلا ایالنمگان یاش بالاغه، بر یولی قاعده‌سز، اصولسز فارسی کتابی اوقوتمق، وآننك ضمننده اوزون ومشکل اعلال قاعده‌لری آکلاتمق واول قاعده‌لری فارسی تلی اوزره یادده طوتمق باش واتا تورغان ضررلی بر اصولسزلك بولغانون آکلی ایدم، هم بوندن رنجینه ایدم..»

«اگر خلفمم، «بدان» و«شرح عبدالله»دن‌اهمیتلی مبحثلرنی ترکیگه ترجمه قیلوب، یازوب اوقوتماسه ایدی، بتونلای استفاده‌سز قالغان بولور ایدم. خلفمم‌نك اوشبو ترجمه‌لری خیلی فائده‌لی ایدی؛ اما، ضرورمسئله‌لرنی بیك‌اوزایتوب، هم تشحیذ ذهن قصد خیریله، مسائل صرفیه‌آراسنه، کلام وحکمتکه متعلق بحثلرده قاتشدروب، آکلاونی چیتنلندره ایدی..»

«قواعد الاعراب وعوامل اوقوغان وقتمده درس آغرلغی کوبراك طیولا باشلادی: بیش اون سطرلق اوشبو قواعد رساله‌چه‌سنی شرح انموذج قدر جسیم بر شرح ایله تمام حفظ ایتارگه مجبور قیلدیلر! بو اش منم غیرتمی قایتاردی، نشاطمی سوندردی. شول سونگان نشاط برلن عوامل اوقورغه کرشدم. عوامل‌نڭ هر بر کلمه‌سینه یوز یاخود مڭ کلمه‌دین عبارت بولغان وفارسی لغتینچه جمع ایتلگان اوزون ترکیب دیو معروف مسائل نحویه واختلافات نحوییندیون حفظ ایتدریله ایدی. بر آیلق نهایت ایکی آیلق عوامل کتابنده یدی سیکز آی عمرم کیتدی».

«بو حال، حدذاتنده استاذم‌نڭ (رحمه الله) مڭا خیر خواهلقندین تربیه‌مه شدت اعتناسندین آز زمانده کوب نرسه بلدروب هم هر نرسه‌نی اصلی وتحقیقی برله آڭلاتو آرزوسنده بولدقندین نشات قیلا ایدی. لکن بو چیتنلك اولزمانلر اوقودین خیلی کوڭلمنی قایتاردی. سوداگر بالاسینه بو قدر عذابلانوب اوقو نیگه حاجت؟ بر آز فقه واخلاق اوقوب کیبت خدمتینه کرشایم، دیو اویلانه باشلادم.»

بو فکر، بو اعتراض، حضرتنڭ ایسکی اصولدن جدی ایلك استنکافیدر. ابتدائیه‌ده ایکان، خلفه‌سینڭ یازو اوگراتماوینه راضی اولماینچه، قاچروب بولسه‌ده، یازو یازا باشلاغان ایدی؛ حاضر ایندی بالالرغه بو فائده‌سز، لزومسز ایتلگان ایشکنچه‌گه قارشی تحمل قیلا آلماینچه، «اوقو دیگان نرسه بوقدر عذاب وجفادن عبارت بولسه، سوداگر بالاسینه نیگه کیراك؟» دیوب شدتله اعتراض قیلادر.

حضرت، بو اعتراضنه رغما، باشقه سببلر تأثیری ایلان اوقومقن دوام ایته‌چك؛ لکن فکر تنقید واستقلال طبع ایه‌سی نیقدر بای بالاسی، بو «مادام اوقو بو قدر عذاب، بزگه نیگه کیراك؟»

دیوب اوقونی طاشلاب جاهل قالدیلر ایکان؟ بای بالالرینڭ بوصورتله اوقومایینچه قالولرندین ملتمزگه کوبمی زیان تیدی ایکان؟ هم بونلرنڭ معنوی مسئوللری کیملر بولا ایکان؟ ــ بو سؤاللرنڭ جوابلرن معلم ومدرسلزمز بیرورگه مجبوردر...

عالم جان حضرت، قواعد عربیه تحصیلنده، اوزی کوب جفالنغان بولسه‌ده، بو جفالر، بر یاقدن ملتمز ایچون فائده بولوب توشدی: «فقیرگه اوشبو ایکی سنه‌لك صرف ونحو درسلری کتاب ودرس تنقیدی طوغروسنده بایتاق مؤثر وقوتلی منشأ بولدی..» مکتب ومدرسه‌لریمزده‌گی اصول تدریسنی اصلاح فکری‌که حضرتنڭ بتون حیاتنی اشغال ایده‌چکدر، منه شول عذابلردن طوغدی: صاحب ترجمه شرح ملالر، اوزون ترکیبلر حفظ قیلوب، بیك آروب، واطلوب، آچیغلانوب، «بوندین عذابلی اوقو نیگه حاجت؟» دیو اعتراض قیلغان زمانلرنده، اصلاحات فکری اویغانه باشلادی.

عالم جان افندی‌یه، «عوامل»دن صوڭ «انموذج» اوقتلدی. اول زمانلر بو عربی کتابنی تمام اوقوب چغوچی آز بولسه‌ده، مومی الیه بر یل قدر اوغراشوب ختم ایتدی. وبوندن، جدی فائده طابوب، عربی کتابلرنی اوز اوزینه آڭلامه‌یه باشلادی: «انموذج باشلاغاچ داود حاشیه‌سی برله ایکی آی مشقتلانسه‌مده صوڭندن بیك یخشی آڭلاب ولذتلنوب اوقودم وهم شول اثناده اولگی یاڭلش فکرم آلماشدی: علم ودرسنڭ لذتی مشقتنه غالب کورله باشلادی؛ آتام توقتاتماسه اوقونی دوام ایتدرورگه عزم ایتدم. انموذج نی تمام ایتکانده یگلرك عبارتلرنی آڭلای یازه ایدم.» بعده صره‌سیله، «شرح ملا»، «عصام الدین» اوقوب، «کافیه»نی تماما حفظنه آلدی.

«قواعد عربیه» اوگره‌نیرگه، دورت یل قدر زمان صرف ایتدی.

ایندی، عالم جان افندی اون اوچ یاشلرینه ایرشکان ایدی.

پدرینكٔ برتنبیهی اوزرینه کتاب جیمق هوسی اویانغانغه صاحب ترجمه آقچه اوچراغان صایون کتاب صاتوب آلا ایدی. اولزمانلر، قزانده منتظم کتاپچی کیبتلری موجود اولمایوب، استانبولدن کتاب آلوب کیلوب، یوروتوب صاتوچیلرغنه بار ایدی. بویله کتاب آلمقده دخی عالم‌جان‌افندی‌یه نی خلفه‌سی، نیده آتاسی یول کورستمادیلر. کوزینه کورینکان قولینه اوچراغان کتابلرنی آلابیره ایدی. آلغان کتابلرنیده، کیچ یارطیلرینه قدر اوطروب، اشتها ایله اوقی واوقودقچه هوسی آرتا ایدی، شولای ایتوب، آلتی‌بارمق؛ «طبری»، «مرآت الکائنات» کبی تاریخ کتابلری، بایتاق حکایه‌لر وبر ایکی‌استانبول باصمه‌سی جغرافیا رساله‌سی، اوقوب چقدی. بو سربست مطالعه، کنج شاگردنكٔ معلوماتین، افق رؤیتین بایتاق کیکایته‌ایدی.

بواثناده عالم جان افندی خیلی شوخ ایدی، اویناشونی صوغشونی شاقتای یاراطه ایدی. کریم حضرت مدرسه‌سینكٔ، اولدن قالغان برسنتی‌ده، قیش بولغاچ، بوز طوتقان کول اوستنه توشوب اورس یاغندین کیلگان اورس مالایلری ایله صوغشو ایدی. عالم جان افندی بوصوغشقه زور تلاك وهوسی ایله توشه وقارشی یاق مالایلرینی قاچرودن کوب لذت طابا ایدی.

صاحب ترجمه، بوندای مادی صوغشودن متلذذ بولغاندین آرتیق معنوی نزاعلردن، مباحثه ومناظره‌دن ذوق آلا ایدی، صرف ونحوگه توشکاچ‌ده، شاگردلر آراسنده نهایتسز مناظره‌لر باشلاغانغه، مومی الیه‌ده بونلرغه شدت ومهارت ایله اشتراك قیلوب، کوب زمانلر مناظرینه غالب چیقا ایدی؛ بوجهتله عالم جان افندینكٔ شول زمانوق مناظره‌ده اوستالق ایله امثالی آراسنده شهرتی چیقدی.

مدرسه‌ده قونوب اوقو، علمنك سیكوویته خدمت ایته‌فكری، اولزمانلر بیك شایع بولغانغه، «بدان» باشلغان ییلی عالم جان افندی نی‌ده برقیش مدرسه‌ده قونیرغه قالدیردیلر. لكن، یاش شاگرد بوندن، علمچه هیچ برفائده ایته آلمادی، صحتچه خیلی زیان كوردی: مدرسه‌ده تونتی طاوش، اویون ایله ساعت اون ایكیلرگه قدر یوقلاو ممكن بولمی، یوقلایه‌چق اولدقده اورن طابلمی، تونتی قرانغی، بلچراق وصوغوقده طیشقه چیغارغه كرك بولا ونهایت ایرته بلن ایرتوك، اللهنیچه درجه صوغوقده بكیگه توشوب، قومغان طولدیروب طهارت آلیرغه مجبوریت كوریله ایدی!.. صوڭ زمانلرده عائله‌سی، خیلی صاحب ثروت بولغان ایچون، اوینده اعتنالی تربیه كوریرگه عادتلنگان عالم جان افندی‌گه مدرسه‌نڭ كیچه حیاتی برده اوخشامادی، وبر یلدن آرتیق، یاش چاغنده مدرسه‌ده قونمادی.

٤

قواعد عربیه‌نی، یعنی صرف ونحونی بتروب، منطق (ایساغوجی) اوقی باشلاغاچ، ایسكی اصول مدرسه‌لریمزده اوچنچی بر دورهٔ تحصیلیه گه، بر نوع اعدادیه وعالیه تحصیلنه كرله‌در. عالم‌جان افندی، دورت یل قدر زمان صرف ونحو دوره‌سن بتروب، ۱۸۷۱ نچی یلده «ایساغوجی» كه توشدی.

„ایساغوجی“ متنی، «ملا صادق حاشیه‌سی» «رسالهٔ دوانیه»، «شرح مواقف» كبی بر سوری شرح وحاشیه‌لر، ونهایتسز مناظره ومجادله‌لر ایله، بر قش مدتنده اوقولا ایدی. عالم‌جان افندی‌ده اوشبو اصول ایله اوقودی؛ هم مناظره‌غه بیك حریص وماهر ایدی؛

بیگراك چیت مدرسه شاکردلریـله، قشقارلیلر ایـله مناظره قیلشونی یـاراطا ایـدی.

عالمجان افندی، هنوز ایساغوجی دیباجه‌سنی ملاصادق‌ایله برگه اوقوب بترگان ایدی‌که خلفه‌سی مدرس صلاح‌الدین حضرت ایله برا- بر حج شریفه سفرقیلدی. آنڭ یرینه کمال افندی صاحب ترجمه‌گه خلفه‌لك ایتارگه طرشدی. کمال خلفه، نورعـلی افندی درجه‌سنده دگلدی؛ حضرت، بو استاذینڭ علمنی شو ظریفانه سوزیله بیك ما- طور ایتوب اجمال قیلادر: «مطالعه ایتکانمز کتابلرنڭ بعضلرن اول میگا، بعضلرن مین آڭا ایضاح قیلشه ایدك!..» وذاتا عـالمجان افندی، ایندی استاذدن بردرجه استغنا حاصل ایتارلك بولغان ایدی: ملا صادقنی، استاذ معاونتی بولماقسزن اوز اوزینه مطالعه قیـلا ایدی. بو جهتله رسمی درسلردن باشقه عربی کتابلر اوقومه‌یه‌ده باشلا- مشدی؛ ایساغوجی‌ده‌ایکان «الشقائق النعمانیه فی احـوال علماء الدولة العثمانیه» نی اوقرب چقدی؛ وبونگله تراجم احوال بالخاصه تراجم احوال علما اوقومه‌یه کنج شاکردده زور هوس اویانـدی: بو معروف ذواتڭ نیچاك بودرجه‌گه‌ایرشکانلرینڭ‌اسبابنی اوگرتمك واوگرانگاندین صوڭ آنلرغه توسل ایلمك آرزوسی حاصل بولا باشلادی.. دیمك، افراد بشریه آراسنده، هر هانکی بر صورتله امتیاز کسب ایتوب، آت قالدیراچق کشیلرنڭ یاشلکلرنده طویا باشلاغانلری آرزوی تعالی عالم جان افندیده دخی طوغان ایدی.

„ایساغوجی“ دن صوڭ بر یـل قدر „شمسیه“ وحواشیسنی، آندن آری „عقائـد نسفی“، „سلم“ وقاضیسنی اوقودی. منطق، کلام وفلسفهٔ دینیه دیمـك اولان بو درسلرینڭ تحصیلی ۱۸۷٤ نچی یلغه قـدر امتداد ایتدی. بو آرالق عالمجان افندی، سهولت ایـله عربی اوقوب آڭلاغانغه، اوشبو درس کتابلرندن غیری عربی کتابلر اوقومقده کمال شوق ایله دوام قیلا ایدی.

عالم‌جان افندی «ملا جامی» دن بیرلی بالذات مدرس صلاح‌الدین حضرتنك درسنه اوطوره ایدی؛ مدرس جنابلری حجدن قایتقاندن بیرلی نامزاج بولغانغه درسکه کوب کره آلماسه‌ده، صاحب ترجمه، حضرتنك خانه‌سنده اقامت ایله خدمتنده ملازمت قیلغان صارتن استاذندن کوب استفاده قیلورغه موفق بولدی.

عالم‌جان افندینك حضرت خانه‌سنده اقامتنه، مشار الیه حج سفرنده ایکان واقع بر حادثه سبب اولدی: ۱۸۷۲ نچی یلده چقغان قانون بوینچه مدرسه‌گه روسچه لسانی معلمی کرتمك استه‌نوب بوندن خیلی طاوش کوتریلگان ایدی.

مأمورین هر واسطه‌دن فائده‌لنوب، مسلمانلرنك قوطن آلمقنی فائده‌لی ظن قیلغانغه واولزمان، مسلمانلرغه ظلم وشدتی ایله معروف اسقاراتین قزان غوبیرناتوری بولغانغه بو اهمیتسز واقعه اعظام ایتلوب، مدرسه‌گه پالیتسه-میستر، اسلیدۋیتل، آطلی قزاق وسائره توشوریلدی. مع ما فیه مأمورلرنك ارتکابده‌گی استعدادلرندن استفاده ایتلوب مسئله تیز باصدرلدی. اما نورعلی خلفه ایله مدرسه قاضیسی حسن بن طاك آطارنی مدرسه‌دن چغارغه قوشدیلر؛ آنلر حضرت اوینه طاشندیلر؛ صاحب ترجمه‌ده خلفه‌سندن قالماینچه حضرت اوینه کوچدی.

عالم‌جان افندی، حضرت حجدن قایتقاچ اوینك قالوب، حضرتنك وفاتنه یعنی ۱۸۷۵ نچی یلغه قدر خدمتنده بولندی. حضرت قزانه عودتندنبیرلی مدرسه‌گه هفته‌سنه بر قاتغنه کره آلا ایدی؛ عالم جان افندی حضرتله برابر درس طکلامق ایچون مدرسه‌گه واروب، متباقی زماننی حضرتنك خانه‌سنده اوزدرا ایدی.

داملا صلاح‌الدین زمانینك ایك مستعد وزکی علماسندین اولوب، بخاراده اکمال تحصیل قیلمش، بالخاصه حکمت وکلامده علم وفضل

قزانمش بر ذات ایدی؛ اوینده آلتی، یـدی یوز مجلددن عبارت قیمتلی بر کتبخانەسی بار ایدی. تلمیذی عالمجان افندیه کتبخانەسن اذن عام قیلدی؛ عالمجان افندی بو خزینەدن کوب استفاده ایتدی. بعض کیچەلر، نصف اللیلدن صوڭ ایکی اوچ ساعت قـدر مطالعه وتتبع ایله شغللەنردی؛ کوب زمـانده، اسیر فراش استاذنڭ یاننده تفسیر اوقور، استاذ ایسه شاکردینڭ عباره ومعماجەبولغان نقصانلرن اکمال ایدر ایدی. صلاح حضرت امامل‌غی حسبیله اوزینه طابشرلغان مسائل فقیەنڭده اکثرینی، حـل ایچون تلمیذینه حواله ایتوب، فقط مراقبەسی ایلەگنه اکتفا قیلمقده ایدی.

عالمجان‌افندی ١٨٧١ نچی یلدن اعتبارا، بعض شاکردلرگەسبق‌ده اوگراتمکده ایدی. ٧٤و٧٥ نچی یللرده، بر خیلی شاکردی بولدی.

«سلم العلوم» دن‌صوڭ، عالمجان‌افندی‌گه رسمی درس‌اوقوتوچی بولنمادی دیولسه جائزدر. واقعا صلاح‌الدین حضرت توضیـح درسنه نادراً کیرکلدیسەده، ١٨٧٥ نچی یلده خستـەلغنڭ اشتداد ایتووی ایله بو درس باشندوق کیسلدی. کمال خلفه، اوقوتمغه تشبث ایتوب قاراسەده، شاکردلرینی قناعتلندره آلمادی. بونگچون «توضیح»، «تلویح» و«شرح تهذیب» کبی درسلرنی، عالمجان افندی وایبداشلری اوز آرا مذاکره ومکالمه صورتندەگنه مطـالعه وتدقیق قیلالر ایدی.

مدرسەلرده، حفظ صحتکه اصلا اعتبار ودقت ایتلمگان ایچون متمادیا بر نیچه یل تحصیلده بولغان وباخصوص طرشوچان شاکردلرنڭ کوبسی چیرلیلر؛ عالمجان افندینڭده ١٨٧٤ نچی یللرغه طوغری صحتی بوزولدی؛ طبیبلرنڭ توصیەسی بوینچه، قمز ایچر ایچون طرویسـکی طرفنه کیتوین موافق طابدیلر. و١٨٧٤ نچی یلنڭ یاز باشنده، صاحب ترجمه، حیاتنده برنچی دفعه اولمق اوزره اوزنچه بـر سیاحتکه

يوللاندى. اول زمانغه قدر، اوز آولن، بارودیه محلهسن هم فزاننك مسلمان محلهلرنگنه کوروب بلگان ایدی. حتی، زمانه عادتنچه، روس طرفلرینه چغوب یرو ادب واخلاق حسنهگه بیك موافق کورلمگاندن روس محلهلرینك کوبسین بیلمی ایدی! ١٧ یاشلرینه کروب، حکمیات وفلسفهدن، علوم فقیه واخلاقیهدن بر خیلی وقوعات تاریخیهدن وحتی بعض استانبول رسالهلرین قاراب برآز معلومات جغرافیهدن خبردار بولغان بو یاش، مستعد، معلومات ازلاوچی شاگرد، اوزینك شهرندن، جوارندن، کوز آلدندهغی ایك بسیط، حقیقی وفعلی شیلردن خبرسز قالدرلغان ایدی!

بو تضاد غریب، بزم ایسکی اصول تعلیم وتربیهنك ایك زور ایك اهمیتلی بر کیمچیلکینی ارائه ایتهدر، اوده: کوز آلدندهغی ایك بسیط، ایك عادی، حقیقی وموجود شیلرنی کورستوب بلدرماینچه، یاش بالانك، یاش ویومشاق دماغنی آڭلانمی، کورنمی وبلنمی طورغان چیتن فلسفی وحکمی افکار ایله طولدرمقدر.

٥

١٨٧٤ نچی یلنك مای ابتداسنده عالم جان افندی طرویسکی سفرینه یونالدی. عالم جان حضرتنك بو سفرحقنداغی خاطراتی طڭلانسه، کورله درگه ذکا واستعدادی یوکسك درجهده بولغان صاحب ترجمهنك، اول زمانلر، اشیای محیطهکه دقت ایتو ملکهسی بیك آرتیق متنبه بولماغان؛ بو ایسه تربیه وتعلیمدهگی حاضرگنه عرض ایتلگان نقایصنك نتیجهسیدر. عالم جان افندی کتاب تتبع ومطالعهسنده آنلرنك محتویاتی حقنده مناظره ومباحثهده،

هر کمچه مصدق اقتدار ومهارت ایاسی بواووینه رغماً خاطره‌لری آراسنده الك کورگانی پراخودنك، صو اوزرنده، سرعتله یوروب بارووینه، سبب حرکتنه، ماشینه‌سنه دقت ایتوب بونی تیکشرورگه، آنگلارغه طرشوی ایدل اوستنی طوطرغان پراخودوبارژالرنك کوبلگین کوروب، شوندن تجارتی واقتصادی اویلرغه توشووی. الخ برده کورنمیدر. خاطراتی کوبراك دینی واخلاقی وعلی العموم کتابیدر، یعنی اوقوغان کتابلرینه بایلانگاندر؛ یگی مشاهده‌لری اوستنه طوغان دگلدر.

حالبوکه فنون جدیده‌نك، تربیهٔ حاضره‌نك ایك آرتق دقت ایتکانی شئ، شاگردده، اشیای محیطه‌سنی مشاهده ایله علم حاصل ایتمك، یعنی علمنی طوغریدن طوغری طبیعتدن آلا بلمك اقتدارینی وجودکه چغارمقدر: انسان، کتاب حقیقی اولان ـ طبیعت واشیانی اوقوب، آندن علمی کشف قیلمالی؛ یازوغه، سوزگه بیلانوب اسیر قالمامالی خلاصه هرکشینك غایه خیالی بالذات کاشف اولمق، انسانیتکه نافع بر فکر ویا شئ اختراع ایتمك اولمالیدر. بزنك مدرسه تحصیللری ایسه تمام بونك عکسنه‌در؛ فقط معتبر کمسه‌لرگه، سوزلرگه مستنداً، صرف تعلیل ایله، سوز وکتاب آراسنده چوالقدن عبارتدر. یعنی اسقولاستیقه آطالا طورغان قاصر بر اصولدر.

عالم جان افندینك یولداشلری آتاسنك سودا وکیللری محمد شریف موسین ایله شاه‌احمد اسحاقف ایدی. اول زمانلر تاتار بایلری آراسنده، پراخودنك حتی ایکنچی موتعنده (کلاسینده) یوروچیلرده مسرف اعتبار ایتله ایدی: عالم جان افندی ورفقاسی اوچنچی موقعده اورنلاشدیلر.

حضرت، بوایلك پراخود سفرنده‌گی ایلك احتساساتینی شویله تعریف قیلادر: «اول زمانلرده بیله نچارلق، آقرین یورمکلك برله

معروف بیلسکی کیمەسینڭ اوچنچی موقعی مڭا بتونلای حضورسز ولذتسز دگل ایدی. کیمەدە بولغان تورلی مسلمانلر مڭا حسن توجە کورستوب، سوزلریمە قولاق صالوب، کتاب سوزی، تاریخی قصەلر صوراغالیلر ایدی؛ بوحال بلکه منی مغرور ایتکاندین سفر یکل کورلگاندر.»

عالم جان افندینڭ، دینداشلرینی ارشاد وتنبیه، غیر دیندە بولغان کشیلرگەدە دین اسلامنڭ شرافت وحقیقتین افهام آرزوسی، انسانلرغەایلك تماسندوق کورینه باشلایدر. برياقدن، پراخوددەغی مسلمانلرغەکتاب سویلاب، فتوالر بیروب، آنلرنی تعلیم ایله مشغول وبو شغلندین ممنون بولغان حالدە، ایکنچی یاقدن روسلرغە دخی اسلامنڭ علویتین کورسترگە طریشادر: «طهارت آلغانمدە حجازدن کیلگان مسواکنی استعمالم برروس یکتینڭ نظرینی جلب ایتدی. یکیت مسواك استعمالی کمدن قالغان ونی فائدە ویرە مضموننده استفسار ایتوب، مین بلور بلماس روسچەم برله ایسکی زمانده هراشه سادەلك بولغان، معیشت اسبابنچه کوب اعتنا ایتمگانلر، آغیز وتیشلرنی پاکلاو ایچون پیغمبرلر اوشبو اغاچی استعمال ایتکانلر امتلرینەدە استعمالنی قوشقانلر مألنی برتقریب آڭلا-تدم.»—دقت ایتیلەچك نقطه: عالم جان افندي، اون یدی یاشلرندوك، آزماز روسچە سویلشە آلا ایدی؛ لكن معالتأسف، بومعلوماتنی تورلی سببلردن ناشی، کوب آرتیق توسیعگە طریشمادی، طرشه آلمادی.

یولچیلرمز پراخودایلە، بیرسکی(بوری)قلعەسنەقدر آندین صوڭ آت ایلە طرویسکیغە عازم بولدیلر. عالم جان افندی، یولدە ایلك دفعەچیرمشلرنی کوردی؛ وبو مشاهدە حسیات دینیه وملیەسیلە، هم کتاب وقارتلردن بیلغان معلومات سائرەسی ایله قاتیشوب، آنی اویلارغە سوق ایتدی:

«بیرسکیدن برایکی منزل صوڭنده برچیرمش قریه‌سنده آت آلماشدیرغان وقتمزده چیرمشلرنڭ حالی منی خیلی استغرابغه تشوردی: کیوملری بتون آق، تاتارلرچه آق کولمك، آق اشلپه کیه‌لر، تاتارچه سویلیلر؛ معیشتلری تاتارلرچه... بونلرنڭ بوحاللرین کورگاچ بعض بلوکلی قارتلریمزنڭ، چیرمشلر بلغار وقزان خانلقلری وقتلرنده بارده اسلام دیننی قبول ایتکان بولغانلر، لکن تعلیملرینه اعتنا ایدلمگان، دیننی اوگرانوب، اورناشدروب یتکوره آلماغانلر؛ روس استیلاسی‌صوڭنده حکومت ومیسیونیرلرنڭ تأثیری برله یڭی اوگرانچیك دینلرنی یوغالتغانلر، دیگان سوزلرین خاطرلاب معقول کوردم..»

بوخاطره، عالم‌جان افندینڭ، اولزمانلر جغرافیا وتاریخدن اوقوغان کتابلری آراسنده عرق بشرڭ تقسیمات، مناسبات ومعیشتلری حقنده، علوم حاضره‌گه کوره یازیلمش کتابلرنڭ بولماغانلقین، هم کنج شاگردده حسیات دینیه وملیه‌نڭ بیك قوتلی ایکانلگین بلدیره‌در.

مدرسه‌لرده، حیات حقیقیه‌گه اهمیت بیریلمگانی حاضرگنه تفصیل قیلنغان‌ایدی؛ اوشبو سفرنده‌گی غطراتندن برفقره، عالم‌جان‌افندی ۱۷ یاشلك برسوداگر بالاسی بولغان حالده، امور اقتصادیه‌جه فکری نیقدر آزایشلاتگانلگین اظهارایتوب، مذکور مدعانی تقویه قیلادر: «استانسه‌لرغه یتکانده یولداشلریمنڭ آتلار اجرتنی سودالاشوب ارزان ایتماسه‌لر ایکنچی کشیگه کیتمکلری، اوچ آتقه چاقریمنه بیش تینگه راضی ایدرکه طریشولری مڭا عجب طیولا ایدی. تجارت ایشینه برده قاتیشماغان کشیگه، قاتیغلق برله معامله‌نی کورمگان شاگردکه بوسارانلق رحمسزلك کبی. کوریله ایدی..» — بوراده یمه فقط اخلاقی وکتابی تأثیر آستنده قالوب حیاتله اصلاتماسده بولماغان طبعا زیاده شفقتلی بردماغنڭ وجودی آنیق کورینه‌در. مع مافیه،

مع مافیه‌قزان تورکلارینه‌خاص‌سودا گرلك،عادتارثی‌بوطبیعت، عالمجان حضرتنده دخی تیز تجلی ایته: «محمد شریف اغاینڭ آقچه‌ده ومصارفده دقت ایتووی، باشده غریب کورنسه‌ده، اول مسئله‌نی بیك تیز آڭلادم: تجارت قصدینه کرگان کشی البته شولای بولمالی، آزدین کوبنی طوغدیریرغه طریشمالی ایکان؛ شونسز استفاده یولی آچولمای ایکان...»

صاحب ترجمه طرویسکیده ایکی آی قدر طوردی. بودیار خلقنده‌گی قونـاق سویوچیلك، تواضعلیلق، علم ایه‌لـرینه حرمت قیلوچیلق، یاش خادم‌العلمنی خوشلاندیردی. خصوصا آتاسنڭ دوستلری طرویسکیده خیلی کوب بولغانغه، وکندیسنڭ، یاشنه نسبتله کوب آرتیق علم ورشد کورینگانگه، هر طرفدن حسن توجه والتفات طابدی. الیوم طرویسکیده آخوند حاجی احمد رحمانقولی حضرتلری وسائرامام‌لر ایله مصاحبت ایتوب، اعتبارلی خلفه‌لرله مناظره‌لر دخی قیلیشدی.

اولوقتلر هندکتابلرینڭ یڭی قزانغه کیله باشلاغان زمانلری ایدی. کوب اوقورغه یاراطوچان عالمجان افندی بوکتابلرنڭ اکثریسین اوقوغانغه‌مستحضرات‌ومعلوماتی‌ایله‌استعدادوفطانتلی‌یاشلرده‌گی‌طبیعی الوقوع حرص وغیرت، اوشبو مناظره‌لـرده، بوقزان شاگردینی اکثر خلفه وبلکه امام‌لـر آراسنده مغبوط قیلا ایدی. مصاحب ومناظرلرینڭ کوبیسـی، اهل انصافدن بولغان ایچون، عالمجان افندنی تقدیر وتحسین قیلوب قواندیره‌لر، امید وغیرتنی آرتدیره‌لر ایدی.

عالمجان افندی، اصل قیمزایچار ایچون، شهردین‌اون‌اون‌بیش چاقرم بیرده‌گی برقزاق آولنه چیغوب «اوتـاب» آطلی بر قارت قزاق چادرینه مسافر بولدی. وشول آولڭ قزاقلرنڭ احوال ومعیشتلریله

برخیلی طانشدی؛ بوراده دخی عالم‌جان افندینك ایلك اوّل نظرینی خلقنك امور دینیه‌لری جلب ایته‌در: «قزاقلرنك نماز اوقوماغانلریله، نمازنی معتقد بولوب، اوقوماغانلقلری ایچون اوزلـرنی گناهلی بیله‌لـر ایدی. قزاق قارتلـرینی چادرمه یغوب جماعت برله نماز اوقوشدیرغالی ایدك. حتی قارت «اوتاب»:

«ـ های بای! مولدا اگر سنن مونان برمولدانی سریعت طلاسدیر سام وطکداسم ایدی.. دیو دینی مناظره طیکلارغه هوسی بازلیقن‌ده آکلاته ایدی.»

شولوق قارت قازاق، یاش تاتار ملاسین «سیغان مولدا مولدا ضلال‌کتابنی‌ایشتدره‌یم» دیو آلوب باروب، ملی موسیقه‌لرین، طنبوره چیرتونیده طکلاتدی.

عالم‌جان افنـدی، قمز ایچوب یاتقـانده دخی اوقودن فارغ بولمادی؛ شونك ایچون، باشقه قمزچیلر قدر استفاده ایته آلمادی. علم هوسی، ذهننی قاپلاغان ایدی؛ بو اثناده خطرنك قالان وقایعدن برسی‌ده، آتاسیله شرف‌الدین حضرت نامنـده‌گی بـر طرویسکی امامنك قمزنك حلال بولوب بولماوی حقنده‌گی مناظره‌لریدر. آتاسی علمادن اولمادیغی حالده مذکور امامنـی فقط عقل طبیعیسی ایله الزام قیلغاندین، علم ایله، مناظره‌ده غلبـه ایله افتخارنی یاراطوچان عالم‌جان افندی‌نك بونارغه بیك کیفی کیلـگان ایدی. صاحب ترجمه قمزدن آرتق استفاده ایته آلماسه‌ده صحتی ضررسز برحالـگه کیلوب، مکاریه وقتنده‌رق، آتاسی ایله برابر قزانغه عودت ایتدی.

عالم‌جان افندی بوسیاحتی اثناسنك اولجه فقط مدرسه تره‌زه‌سی یاکه جانسز کتابلر آرقلی‌غنه کورگانی حیات‌نك ایچنـده یشاب، کشیلر، یکی شیلر، یکی وقعه‌لر کورگانگه افقی کیکایوب، بایتاق فائده ایتکان بولسه کرك. عودتی زماننك‌گی خاطره‌لری، باروینه

قاراغانده حیاتدن آلنغانیراقغه اوخشیدر: «اورال طاولری آراسنده یستودین صوڭ بر استانسه‌ده آت باشچیمز اولوب اون ایکی اون اوچ یشار بالا اوتورغان ایدی. ایکی آطنی ضبط ایتوب قرانغی تونده یخشی آلوب بارماقینــه شبهه‌لندم. استفسارغه قارشی بالانڭ попробуйте دیگــان یوره‌کلی سوزی میڭا تأثیر ایتـدی، فی الواقع یخشی یورتدیك! اش کوچ وقت برله‌گنه دگل یورك وشجاعت برله‌ده ایدکنی یخشی آڭلادم...»

٦

عالمجان افندینڭ قمزدین عودتندن صوڭ، استاذی صلاح‌الدین حضرت کوب عمر ایتــه آلمادی. ۱۸۷۵ نچی یلنڭ مای آینــده (ربیع‌اوّل ۱۲۹۲) ۵۳،۵٤ یاشلرنــده بولغان حــالده سل الرئه‌دن وفات ایتــدی. (رحمة الله علیه رحمة واسعة!) آنڭ یرینه، منگردن کیتروب داملا تاج‌الدین نام ذاتنی ایکنچی محله‌گه امام ومدرس نصب ایلدیلر.

صلاح‌الدین حضرت، صوڭ زمانلرنده شاگردینه: «ایندی بوراده کوب فائده ایته آلمازسڭ، بخارغه کیت.. آنــده دخی اوچ دورت سنه اقامتڭ کافی؛ آرتق اجتهاد ایتوب واتلمغه لزوم یوق. برکتلی یرده ئلوغ استاذلرغه یولقسه‌ڭ، اصول تدریس وتعلیملرینی کوروب قایتسه‌ڭ بس...» مضموننده تلطیف وتشویق یوللو نصیحتلرده بولغانلقدین، حضرتنڭ وفـاتنی متعاقب عالمجان افنـدی بخارا سفرینه چیقدی؛ انسی عزیزجان افندی دخی رفاقتنده بـولدیغی حالده، ۱۸۷۵ نچی یلینڭ سینتابرنده قزاندن عزیمت ایتدیلر.

عالمجان افنــدی قزانده‌گی تحصیلندن اقران وامثــالنه نسبتله آرتق فائده‌لنگان ایدی: هر تورلی ترکی وعربی کتابلری اوقوب آکْلی ایدی؛ معروف معقولات فنلرنده معلوماتی بیك کوب بولماسه‌ده، عربچه تفسیر وحدیث کتابلرینڭ چیتنلرینی‌ده سهولتله مطالعه وفهم قیلا ایدی. وقایع تاریخیه، کتب جغرافیه ومعلومات ریاضیه‌دن دخی فی‌الجمله آگاه ایدی. خصوصاً مناظره ومدافعه‌ده اقتداری مسلّم ایدی. فی‌الواقع، اون اوچ یللق اوقودن منتظم ومکمل مـدارسده، عالمجان افندی کبی ذکی ومستعد طلبه ایچون دها زیاده معلومات استحصالی ممکن اولسه‌ده، اول زمانده‌گی اصول تدریسه نظراً بو علمده کوب اعتبار قیلنه ایدی. یوقاریده‌گی بعض ایضاحاتدن‌ده آڭلاشلدیغی اوزره، عالمجان افندیده فکر تنقید وتجدید قوتلی ایدی؛ قزان‌ده تحصیلی زماننده‌وق، موجوداصول‌تدریسنڭ نقایصینی کوروب اصلاحنی اویلامغه باشلامش ایدی: «کتب تواریخ وتراجم احوال بـایتاق اوقومدین درس پروغراملری توغرسنده خیلی اویلانه‌باشلاغان‌ایدم. «شرح مواقف» و «شرح مقاصد» کبی‌یخشی‌فن کتابلری، هدایه وفتح القدیر وصحیح بخاری وبیضاوی کبی الوغ دین کتابلری تمام تمام اوقولورغه تیوش کوره ایدم. رسمی درسلرنی، ورسمی تفتیش وتحقیقلری‌آزسونه ایدم. بعض حواشی طوغریلرنده‌گی تنقیدم یاشلك برله ادبسزلك دائره‌سینه کیچکان بولماسه یخشی ایدی.. مدرسه‌ده امثالم برله بولغان مصاحبتلریمده اکثر یا درس اصولی، علم آرتدرو بابلری سویله‌شیله ایدی. صوڭغی یللرمده شاه ولی‌الله الدهلوی کبی محقق محدثلرنڭ اجمالا ترجمهٔ حاللرین وبعضلرینڭ کتابلرین مطالعه ایتمکله مشرف بولغانلغمدن فنون متعارفه اوستینه‌بلاغت، ریاضیات والهیات‌فنلرینه‌رغبتم آرتقانی‌کبی، قرآن‌وحدیث بوینچه، وشیخ ابن الهمام مسلکنچه دین طانوغه قزغاباشلاغان ایدم.»

«علم کلامگه حوض ایتوگه کوره صرف علوم فلسفیه برله اشتغالی دین واعتقاد نظرندن آرتق وخوفسزراك طابا ایدم: کلام برله زیاده اشتغال عقیده‌گه تشویش ویردکینه قانع اوله‌رق، سلف صالحون نڭ کلام برله اشتغالدن منع ایتدکارینی بیك معقول کوره ایدم... ولهذا ابو نصر القورصاوی وشیخ مرجانی‌نڭ (رحمهما الله) تمسك بالکتاب والسنه خصوصنده‌گی بابلرینی یاراطقانم یاکه آڭلاغانم کبی کلام بابنده‌گی تحقیقلرینی‌ده بیك استحسان قیله ایدم.»

عالمجان حضرتنڭ، بخارایه کیتودن اوّلده‌گی افکارینه متعلق اوشبو بر نیچه سطر، مشار الیهڭ حیات وفعالیت مستقبله‌سنی، آچق کورساتکان ایچون، ترجمهٔ حالنچه غایت اهمیتلیدر: عالمجان حضرتنڭ اصول تدریسکه متعلق مسلکنڭ اصلاحات وتجدیداتنڭ بر قسمی، خصوصا تدریسات دینیه‌یه عائد قسمی بو سطرلرده مندمجدر.

حاضرده، „اصول جدید" نام عمومیسی آستنده یوروتله طورغان اصلاحات تدریسیه، چنلقده بر نیچه نوعگه آیریلادر: مثلا اسماعیل بك غاسپرینسکی‌نڭ صرف تدریسات ابتدائیه‌گه متعلق اصول جدیدی ایله عالمجان حضرتنڭ تدریسات دینیه‌ده تصور وتطبیق ایتکان «اصول جدید» ی، اساسچه، فکرچه، غایه‌چه بر دگلدر. عالمجان حضرتنڭ تدریسات دینیه‌ده‌گی اصلاحاتنی، اون آلتنچی عصر میلادیده ظهور ایتگان «اصلاحات» حرکت عمومیه‌سنه تشبیه ایتمك ممکندر.

عالمجان حضرتنڭ تدریسات دینیه‌ده‌گی تجدیداتی مدارس اسلامیه‌ده اوقوله‌طورغان منطق، کلام، یعنی اسخالاستیق فلسفهٔ دینیهٔ قدیمیه‌سنه قارشی اعتراض ایتمك، „کلام برله زیاده اشتغال عقیده‌گه تشویش ویردکندن، سلف صالحون‌نڭ کلام برله اشتغالدن منع ایتدکارن بیك معقول» کورمك، «قرآن وحدیث بوینچه» دین طانیتدیرمه‌یی اوّلا طابمقدر. — خلاصه، «اصول جدید» حرکت عمومیه-

سنڭ بوشقینه منطق، کلام وحکمت کبی علوم عقلیه ایله کوب اشتغال‌دن عبارت بخارا وآندن مقتبس قشقار مچکره قزان مدرسه‌لری اصوللرینه قارشی بر نوع دینی عکس الحرکات دیمك بیله ممکندر... واقعا، علوم عقلیه ایله، حتی اسخولاستیك علوم عقلیه‌سی ایله کوب شغللنمك، افکار وعقاید دینیه‌گه خیلی تزلزل بیره‌چگی، ظاهرا متشرع کورنسه‌ده، حقیقتده ریبی بولغان کمسه‌لر آرتدره‌چاغی طبیعیدر. ذاتا غربده‌گی „اصلاحات“ حرکتی دخی بونداین بر حالـگه عکس الحرکات اولمق اوزره طوغان ایـدی. بو جهتله عالم‌جان حضرتکه منسوب بو اصلاحاتنی تقویه وتأکید دیندن غیری بر صورتله تلقی یا قطعیا آڭلاماودن یاکه قصدا طرفکیرلك قیلمقدن نشأت ایته‌در.

عالم‌جان افندینڭ، کنجلك دوره‌سنده‌گی احوال روحیه‌سی دخی اولزمانده تصور ایتکان اصلاحاتنڭ نی یولده بولاچاغن بایتاق کورساته آلادر: «علمنڭ عاقبتسز، فـائده‌سز بولماقندین بیك قورقا ایدم. امام غزالینڭ، عملـگه مقارن بولماغان علم معتبر دگل، شرعا وعقلا ممدوح دگل مضمونندگی سوزین دائم خاطرلی ایدم. وعلمم بونداین بولماسه‌ایکان دیو استعاذه قیلا ایدم. یخشی ظن قیلغان آدملردین دعا استاوم اکثر اوشبو بـاب اچون بولا ایدی..»

عالم‌جان حضرتده شول کنجلك زمانه‌سندن اعتبارا، علمگه حصر نفس ایتکان کمسه‌لرنڭ اکثرسنده کوریلـگان خاصه‌لر مشهود بولا باشلاغان ایدی: لباس وتجملاتقه اهمیت بیرماینچه بیك ساده کینونی یا-راطا، آقچه‌سی بولسه، دائم کتابغه صرف قیـلا ایدی. بالاسینـڭ قولنده آقچه بولندیرودن پر هیزلیراك بولغان محمدجان افندی‌ده، بیك کرکسنگان کتابلرین آلور ایچون عالم‌جان افندی‌گه آقچه بیروده اکثر توقف قیلماغانلقدین بخاراغه کیدنچه قـدر صاحب

ترجمه‌نڭ برخیلی کتابی یغیلغان ایدی. ملا جامی اوقوغان زماننه استاذی نورعلی خلفه، کندسینه برکافیه کتابی هدیـه قیلوب شونی حفظ ایترگه قوشقانلقدین استاذسز آنڭ تمامنی حفظ ایله‌یوب، اویی ایله مدرسه آراسنده شول محفوظ کافیه‌نی تکرار ایتوب یورر ایدی. بر یری خاطرینه کیلماسه توقف ایتوب اویلانیر، ایزلانیر وبوصورتله اقرانینڭ تعجب ودقتین جلب قیلر ایدی..

عالم‌جان افندیده دقت وتفکر خاصه‌سی صوڭ زمانلرده کوب آرتقان ایدی: اعضاسنڭ اراده‌سنه تابعیتنی مشاهده قیلوب، تشریح وفیز یولوجیادن خبرسز بولغانغه بیك عجبلنه ایدی. ایبداشلری ایسه، مومی الیهنك بوتعجبنه استغراب قیلوب «مسکین، دیوانه بولا باشلاغان، اعضاسنڭ حرکتلنوینه عجبلنه» دیه‌لر ایدی!

٧

عالم‌جان افندی ورفقاسی بخار سفرینه قزاندن چاللیغه قدر پراخود ایله کیتوب آندن آری بوگلمه آرقلی، اورنبورغه عربه‌ده باردیلر. اورنبورغه کیلدکاری زمان رمضان‌اچی ایدی. اورنبورغ بایلری یاش ملا ایله برادری عزیزجان افندینی افطار مجلسلرینه کوب یورتدیلر اورنبورغده ایکن عالم‌جان‌افندی، قارت حضرتلردن واسکی مدرسلردن بولغان داملا حسام‌الدین ایله‌ده اوچراشدی؛ داملا جنابلری بر بای اوغلینڭ چندن علم یولنده بولوینه‌اکمال علم ایچون بخار سفرین اختیار قیلوینه عجبلنگانگه صاحب ترجمه‌نی امتحان قیلوب قارادی:

—بر شینڭ عینی زمانده ایکی مکانده اولماسی جائزمی؟ اگر بونی تجویز ایتسه‌ڭ، سینی یخشی اوقوتدیرغان آتاڭه رحمت!..

—آتامه‌رحمتگزنی، بوندای محالکه‌تعلیق ایتمه‌سگز ایدی، تقصیر...

—کرامت، خارق العادات؟...

—بلی تقصیر، اونلر خارق العادات.

قارت حضرت بو معقول جوابدن تمام خوشنود قالماغان بولسه کرك. بزچه بو مکالمه‌ده شایان اهمیت نقطه، داملا حسام‌الدین خوشنود قالوب قالماوی دکل، بلکه عالم‌جان حضرتنك، اول زمانلر، بو کبی مسائلده‌کی نقطهٔ نظریدر.

اورنبورغدن، اورسکی، قزالی، آق مسجد آشالی، ینه عربه ایله رمضاننك صوك کونلرنده طاشکندە مواصت ایتدیلر.

عالم‌جان افندی، اسیای وسطی‌غه قزاندن زور محبت باغلاب بارغانغه، یگی مناظر، یگی حیات آنارغه بیك کورکام، بیك سیوملی، بیك یخشی کورندی: طاشکندنك طار، کولا گه‌لی اوراملری، زور تەرەزەسز یورطلری، اوراملرده، یورط اچلرنده شاریلداب آغوب طورغان صولر، شهر اطرفنده‌کی آغاچلقلر، صارتلرنك یاقتی قویاشده بیك یالتری طورغان صاریلی یشللی یفك چپانلری، حیاتده‌کی ساده‌لك خلقده‌گی مسافر پرورلك... خلاصه شرقغه مخصوص بولغان بوتون بومادی ومعنوی صاحب‌احوال ترجمه‌نی مفتون‌ایتدی. تیز اوك اوزیده برادریده قزان کیوملرینی طاشلاب صارتچه کیوندیلر.

عالم جان افندی طاشکندده اون کون قدر اقامت وعلما ومشایخدن برقاچ ذات ایله مصاحبت ایتدی. عید فطر نمازینی‌ده بوشهرده ادا قیلدی.

اول زمانلر، طاشکندده‌اهل علم وتصوفدن شیخ‌احمد القره‌طاشی آطلی برمعروف ذات وار ایدی. مشارالیه بعض مصنفلری تنقید ومؤاخذه ایتوب، علمای ظاهره‌نك بعضلرینه دیل تیدرگان‌ایچون هم

مریدلرنده جذبه ودیوانه‌لق کوب کورنگان‌ایچون بعض علما واکثر عوام طرفندن، ضلالت وبدعت‌اهلی ظن قیلنه‌ایدی؛ تعلیماتیله خلقنی طریق حقدن یازدره، مجلسنه داخل بولغان کشینی اوزینه تابع قیلا، دیلر ایدی. عوامنك برقسمی، شیخ قاره طاشی‌یی، قورقه قورقه خورلی برقسمی ایسه اولیای کرامدن صانایه‌رق بیك آرتق تابعیت وحرمت کورساته ایدی. بخارا علمای رسمیه‌سی مشار الیهنك افکارنده مخالف شرع سوزلر طابمق دعواسیله قتلنه حکم ایتکانلر ایدی! اما طاشکند روس اداره‌سنده بولغانغه، غوبیرناطور «بوندایـن سببللر ایله گنه‌کشی اوترلمی..» دیوب شیخ‌نی قوتقارغان ایدی.

عالم جان افندی، طاشکندده شیخ احمد القاره طاشینك وقـایع ومناقبنی کوب ایشتدی؛ ذاتاً اعتراض، تنقید وتجدید فکرلی بولغانغه آنگله کورشه‌سی بیك کیلدی.. لکن بلش طانشلری، «شیخ‌احمدنی کورگاچده کشی آنارغه ایاره، تابع بولا..» دیو یاش عالمنی قور- قتقانلری ایچون آرزوسنی فعلیتکه چغاره آلمادی.

عالم‌جان‌افندینك‌طاشکندده‌بولندیغی زمان، روسیه‌ایمپیراطورلغنك خوقند خانلغی ایله صوغش ایتوب ماطاشقانی وقتلر ایدی. طاشکند صارتلری خوقندنك روسیه‌یه غالب کیلاچکینی تخیـل قیلالر ایدی! حتی شهرده اگر روسـیه یکلسه، یرلی خلق بتون روسیه‌لیلری روسلغنه، نوغایلغنه قارامایـنچه اولتروب بتره‌چك دیگان بر شایعه طارالغان ایدی. شونك ایچون، قزان طرفلرندن کیتکان سوداگر وباشقه کشیلر خیلی قورقوب طورالر ایدی.

طاشکندن، جزاخ وسمرقندآشا کنه قورغانغه کیلدیـلر. بو- راسی بخار خانلغی ایله روسیه ایمپیراطورلغینك حدودی اوزرنده‌در. کته قورغانغه قدر، روس عربه‌سیله، پارویاترویقه ایله یورلسه‌ده بوندن‌آری مملکت‌اصولنچه حرکت‌ایتلمك کیراك بولاایدی: یولچی-

لریمز بوگلمه‌ده آلغانلری کیمه‌لی عربه‌نی صاتـدیلر. خوقندی عربه آطالا تورغان، عربه یـاللاب یوللرنده دوام ایتدیلر.

کته قورغاندین صوڭ بتونله‌ی یگّی بردنیاغه کرگانلر ایدی. عربه‌لری ، ایکّی بیـك زور ته‌گه‌رمچکه – حضرتنڭ اوز تعبیرنچه – پراخود ته‌گه‌رمچی کبی – منەرلگان‌اوزون، زورکیمه شیکللی بر نسته ایدی . اوستی تب تیگز بولغانغه یولچیلر پـالاسلرینی کورپه‌لرینی یابوب، گاه تزلانوب اوطورارق، گاه یاته‌رق بارالر ایدی. عربه‌نڭ اوستینه قویاش ویاغموردن محافظة برسپر یاصالغان ایدی. عربه‌چی‌اوزی آطقه‌آطلانوب عربه‌نی‌طارتدرته‌ایدی.

یول، کته قورغاندن بخارغه قدر ایکّی یاغی طوت آغاچلری ایله، تورلی باغ وباغچه‌لر ایله آقار صولر ایله‌احاطه ایدلمش یومشاق قوملق ایدی. هوا یلی ولطیف ایدی. عربـه اوشبو ماطور یولدن بیك آشقمایچه، سیکره سیکره بارا ایدی. آراده بر ، آللریـنه آت آطلانغان، یاخود ایشاككه منگان زورآق چالمالی، صاری چپانلی صارت‌کیلوب چغا، سلام بیروب‌اوزوب کیته ایدی. آتلری آرغاچ برمنزلـگه توشوب پلاو پشروب، چای قایناتوب جال ایته‌لر ایدی..

مسافرلر بویولنی غایت ذوق ونشائه ایله اوزدردیلر.. آنچق چول ملك آطلی برقوری ویمسز یبرده امیرنڭ « زکاتچیلری » بر آز اچلرینی پوشوردی: آت آتلانغان، قلچلی ایکّی توره‌آللرینه چغوب – زکات ! دیوب قچقردیلر.. اینـدی اسلام مملکتنده بولغانغه هر اشنی شریعت بوینچه قارالا دیوب حسن ظن‌ده بولغان عالم جان‌افندی همان فقه مناظره‌سنه کرشدی: – بزشاکرد، تجار دگل، بزدن زکات چقمی.. فلان دیوب قاراساده، بوکبی نظریاتدن‌شبهه‌سز بیخبربولغان بخار چیناونیگی: – بزآنی مونی بلمیمز؛ بزگه امیر قوشقان تیززکاتگزنی چغارگز!.. دیگاچ، جبراً آلولرینه محل قالدرماز

ایچون تیز آقچه‌لرین چغاروب قرقده برین تسلیم ایتدیلر.

نهایت، کته قورغاندن چغولرینه اوچنچی کونی آخشام وقتنده بخاراغه واصل بولوب «نوغای سرای» ینه توشدیلر.

۸

بخاراغه یتشولرینك ایکنچی کونوك ، استاذلری صلاح الدین حضرتنك قرنداشی داملا حسن حضرت ایله کورشوب، مدرسه‌لرده حجره ازلرگه طوتندیلر.

بخارانك مدرسه‌لری برنوع پانسیوناتلر دیمکدر. طلبه مدرسه‌لرده فقط بیتوتت قیلادر. مدرسلر اویلرنده، مسجدلرده ومدرسه‌لرنك درسخانه‌لرنده تدریس ایتسه‌لرده، طلبه برمدرسنك درسنه اوطوره آلیر ایچون، آنك مدرسه‌سنده بولنمق ایله مقید دگلدر. دیمك بوتون بخارای شریف برمدرسهٔ عالیه‌در، براونیۋ-یرستیتدر؛ بخار علماسینك جمیعسی شول مدرسهٔ عالیه‌نك مدرسلر-یدر. مدرسه دینلگان بنالر ایسه طالب علمنك اقامتنه مخصوص حجره‌لر ایله، شول عمومی بخار مدرسه‌سنك بعض درسخانه‌لری دیمکدر.

طلبه، مدرسه‌ده‌گی حجره‌سنی اجاره‌گه‌گنه آلماینچه بوتونله‌ی صاتوب آلورغه مجبوردر. واکثر زمانده، طلبه بیك کوب بولغا-نغه حجره طابمق مشکلدر.

عالم جان افندی وبرادری داملا حسن ایله برابر برنیچه کون حجره‌ایزلگاندین صوك نهایت «میرعرب» مدرسه‌سنك قابقا اوستنده‌گی برحجره‌سنی ۴۰۰ صوملرغه صاتوب آلدیلر.

تورکستان فاتحی امیر قتیبه طرفندن صالنغان بخارنك ایك

اسکی اسلام معبدی قارشوسنده‌گی اوشبو مدرسه‌گه اصل بانیسی عرب بولغانغه «میرعرب» آطالمقده‌در. «میرعرب» مدرسه‌سی بخار دارالتعلیماتلری آراسنده شرافت وبرکت ایله معروف اولوب، بزم قزان طرفلری مشاهیرعلماسندن داملااسماعیل وشیخ مرجانی حضراتی بخارده بولدقلری زمان اوشبو مدرسه‌ده اقامت ایتمشلردر.

عالم جان افندی، بخارغه مواصلتندن بـرر آطنه اوزغاچده درسکه یوریرگه باشلادی؛ صلاح‌الدین حضرت، مراجعت ایدیله‌چك مدرسلرنی توصیه قیلغانلقدن، استاذ طاپمقده مشکللك یوق ایدی.

صاحب ترجمه‌نك بخارده‌گی استـاذلری صلاح‌الدین حضرتنك قرنداشی داملا حسن صلواة خان. تورسون جان مدرسه‌سی مدر-سلـرندن داملا رئیس عبدالشکور ، آخونـد داملا اختیارخان اعلم، داملا عیسی مخدوم وساعتساز داملامیرشریف نام ذاتلردر.

داملاعبدالشکوردن «ملا جلال»، صوڭره‌اختیارخان حضرتلرندن اصول‌فقه‌ملاجلال وادبیات‌عربیه، ملامیرشریفدن‌ریاضیه‌اوقیه‌رق درسکه باشلادی. داملا عبدالشکور برقش اوزغاندین صوڭ رتبهٔ ریا-ستدن معزول بولغانغه درس اوقتوحقوقنی یوغالتدی؛ بو جهتله عالم جان افندی ملا جلالنی‌ده داملا اختیارخان ایله دوام ایتدی.

عالم جان افندینك بخارده کورگان رسمی وخصوصی درسلری شونلردر: علوم شرعیه وحکمیه‌دن، ملا جلال، توضیح، حکمة‌العین، تفسیر بضاوی، فرائض سجاوندی، ادبیات عربیه‌دن مقدمهٔ جزریه (فن تجویددن)، علم معانی وبیان؛ علوم ریاضیه‌دن، حساب جبر ومقابله مساحه (خلاصه الحساب ـ ملاعصة‌الله شرحی ایله)، علم عقد انامل، هندسه (اوکلیدس) هیئات ونجوم (شرح چغمینی، زیج الغ بیك، زیج جدید محمدشاهی)؛ نهایت علوم طبیعیه‌دن بر آز طب (قانونچه چغمینی).

عالم‌جان افندینک بخارای شریفکه زور محبت باغلاب کیتکانی اولچه‌ده یازیلغان ایدی. آنده عمر ایتکان مدتنچه‌ده بو محبت کیمیادی؛ دین، اخلاق وتعلیم جهتلرندن بخارده کوب کیمچیلکلر کوروب، آنلرنی تنقید ومواخذه ایتسه‌ده، اسیای وسطا اقلیمنک شعر ولطافتی، اهالینک استعداد وفطانتی، معیشتده‌گی ساده‌لک، علم واهل علمگه ایدیلان تعظیم وحرمت، حاضرگه قدر، مشار الیهه بخارنی سویدرته‌در: «بخاراده یدی قش قدر اقامتم اثناسی دنیاده ایك لذتلی معیشتم ایك راحت حیاتم ایدی؛ بخارا خلقینک خصوصا شاکردلرینک ساده روشده معیشتلری، آداب‌انسانیه برله تأدبلری، بتون خلق اچنده (عوام وسپاهی واغنیا) علم واهل علمنک ایك قدرلی کورنووی مینی بیك خوشلاندره، درس ومطالعه بابنده نشاطمی آرتدرا ایدی».

حضرت بخاراده نیچك درس اوقوغاننی، نیچك عمر اوزدرغاننی نقل ایتکانده هر سوزندن، علم یولینه مصروف بوحیاتنک شعر ولذائذی آکلانادر: «یاش شاکردلر کیچنک صالقن هواسنده مدرسه صحننه جغوب، چپانلرینه تورلوب درسلرینی تکراردن بوشانه‌چقلری زمانلرده، (ساعت ۹ تیره‌لری) مین یوقلرغه یاتاایدم. سحر وقتنده (ساعت اوچ صولری) قالقوب قومغان شکلنده‌گی کچك صاماوارمنی قایناتوب، چایمنی حاضرله‌ب همان مطالعه‌یه کروشه ایدم. طاك آتقانچی یانمده‌غی برادریمنك برر درسنی طکلاب استاذ کبیرم سید اختیارخان حضرتارینك خانه‌سینه یونه‌له ایدم. درس شریکلارم کیلگانچی، ایشك توبنده، حضرت استاذنك کوز یاشلی قرآن تلاوتنی ومناجاتنی طکلاب اولتورر ایدم.. نه قدر لذتلی ساعتلرم !»

هرکون صباح نمازندن‌اول‌اختیارخان حضرتلری توضیح، تفسیر

اوقوته ایدی. عالمجان‌افندی ایکی سنه بلاغت وملا جلال، اوچ سنه قدر توضیح وقالان بر سنه‌ده تفسیر بیضاوی‌اوقودی. «استاذ حضورنده عباره اوقومق شرفی» صاحب ترجمه‌یه نصیب اولمشدی. درس تمامنده جماعتله صباح نمازی قیلنوردی. عالمجـان افندی شرکاسی آراسنده ایڭ یاش بولسه‌ده، استاذ حضرتلری مشار الیهی امـامته تعیین ایتمشدی. نماز تمامنـده طلبه مدرسه‌لرینه قایتالار ایدی. عالمجان افندیده حجره‌سنه عودت ایـدوب ، یـگیلـگنه آشاغاندین صوڭ (بوایرته آشی، اچینه ایکمك توراغان شیر چایندن عبارت بولا ایدی) قرنداشلرینه برردرس کورساتوب ریاضیه‌اوقورغه کیته ایدی.

اوکله‌دن بر ساعت مقدم، غالبا صوڭ ینه سیداختیارخـان حضرتلرندن ایکنچی درس آلنه ایدی...

بو ایکنچی درسنی متعاقب. ساعت اوچ تیره‌لرنده یمك ییلوب، بعده ایکندی نمازی اوقیله وآندن صوڭ کسب هوا ایچون یوررگه چغیلا ایدی.

تنفس عقبنده اخشام نمازی قیلنوب ساعت طوغزغه‌چه مطالعه برله شغللنگندین صوڭ یاطیله ایدی.

٩

عالمجان افنـدی بخاراده اوشبو روشچه غایت منتظم عمر اوتکاروب، برده وقتین یوقغه یوغالتمادی. وذاتـا بخارده درس ایله مشغول مدرس وطلبه‌نڭ حیاتی منتظم اولوب، مشغولیت زماننده، بر برسینه قوناقغه یوروشو، فائـده‌سز مصاحبت ومکالمه‌لرله وقت

اوتورو یوقدر؛ انچق هفته‌ده بر دفعه معین زمانده طلبه یيغلوب اویون کولکی ایله کوکل آچوب آرغان دماغکه جال ایتدرمك عادتلری باردر. خلاصه بخارانك درس عالمی ترتیب ونظام جهتندن خیلی مکملدر. لکن اوقوتولغان مواد واول ماده‌لرنك صورت تدریسی، یعنی کیراك ابتدائی وآعدادی وکرکسه عالی درجه‌ده مکاتب ومدارسنك درسلری، هم شول درسلرنك اوقوتو روشلری بیك نقصانلی، غایت آز فائده‌لیدر.

صاحب ترجمه بر مدت عمر ایتکاچده بو نقایصنی کوردی: «بخاراده منی‌ایکی مسئله حیران قیلوب، باشمنی کوب واتا، یوره‌کمی یاندرا ایدی: برنچی مسئله ابتدائیه‌ده داخل‌اوله‌رق درس وتعلیمده کیمچیلکلر، ایکنچسی عامهٔ ناسنی وعظ وتذکیر برله تربیه یوقلغی.

«بخاراده‌غی اوچیوز قدر محله‌نك اکثرنده مکتب ابتدائی بولدقی حالده اصول تربیه وتعلیمنه‌اهمیت ویرگان کشی هیچ یوق. آزماز یازو طانی طورغان بر آغاینی معلم ایتوب قویالرده، اول برنیده اوگراته بلماینچه، فقط بیك اوزون بر طایاقنی کوتاروب «جمبید! جمبید!» دیه تیك قچقروب اوتورا. بیچاره بالا اوگراتلمگان درسنی بلماسه آیاغن فلاق آطلی براشکنچه آلتنه قصدروب، آیاق طابانینه بیك قاطی‌اورا.. بو معلم افندینك اصول اداره‌سی!

«درس پروغرامی ایسه اوشبودر: باشده تختهٔغه الفبا یازوب حروف طانوته‌لر، صوکره قرآن اوگرته‌لر، هم چار کتاب تعبیر ایدیله طورغان دین‌رساله‌لرن اوقته‌لر، نهایت‌ادبیات‌فارسیه‌دن‌کبار علما کوچکه آکلای طورغان دیوان میرزابیدل، ادبیات ترکیه‌دن میرعلی شیرنوابی دیواننی اوقوتوب تکمیل مکتب قیلدیره‌لر!.. بیك جزئی یازو دخی اوکرتکان بولوب ماطاشسه‌لرده، بالالر آناردن فائده‌لنمی.»

وسطی اسیا خلقی طبعا ذکی واستعدادلی بولغان حالده مکاتب

ابتدائیه‌لرینك غایت اصولسز، ابتدائیه معلملرینك بیك نادان بولوچیلغندن؛ بو مکتبلرده اوچ دورت یل عمر اوترگان بالالر غالبا بیك آز فـائده‌لنه آلالر. بو جهتله بخارا وسائر ترکستان خلقنك کوبسی علوم دینیه‌دن خبرسز، یازوده طانمی طورغان قره جاهللردر.

مملکت الوغلرینك علماسنك، ارباب حل وعقدینك ایسه علمنك هر مسلمانغه فرضلغی، هر بر کشینك دین طانورلق، اوقوب یازارلق معلوماتقه اشد احتیاجی مسئله‌سنی اویلاب‌ده قاراغانلری یوقدر!

ابتدائی تعلیم بـو درجه‌ده اعتبارسز بولدیغی کبی وسطی وعالی تدریسات‌ده ماقطارلق دگلدر: «باشده صرف اوقوتماولری یاکه بیك آز اوقتولری، صرفدن خبرسز نحوگه توشوب، عبارهٔ عربیه‌سنه تطبیق ایتماینچه ترجمه ایدرهك کافیه اوقی باشلاولری، ودرحال حواشیسی‌ایله ملا جامی شرحینه کرشولری، شاگردلر ایچون بیك آغر بولادر.»

«ریاضیات هیچ اوگراتلمی، ادبیات عربیه‌دن برگنه درسده رسماً اوقوتلمـایدر. لکن بونلرنك همه‌سندن آرتق جای تأسف، تحقیق وتفتیش برله علوم دینیه اوقولماویدر: بیوك درس خانه‌لرده رسماً هیچ دین درسی یوقدر! تعطیل کونلری درس اوله‌رق آزماز „هدایه“اوقویشده بیك سطحی درجه‌ده‌در. مختصر الوقایه، شرح الوقایه درسـلری بزم قـزان وخوارزم شاگردلریـنه مخصوص کبیدر. قرآن وحدیث عاملری ایسه هیچ حاجت درسلردن صایامیدر!

«بخارا مدرسلرینك ــ یعنی وسـطی وعالی درسلر اوقوتغان ذاتلرنك ــ اکثری (یوزده یتمش حتی سکسانی) فنا فی الدرس دیورلك درجه‌ده تدریس برله اشتغال ایده‌لر؛ درس کونلرنـده (هفته‌ده دورت، بیش کون) هیچ برخارجی اش برله‌یواتمایلر، کشیگه یولقمایلر، درسخانه‌دن باشقه بیرده بوامیلر، لکن خیف‌که اوقوتغان درسلری

بیك محدود ومحصوردر: عرفی دورت بیش کتابنك دیباجه‌لرینی وبعض مبحثلرینی‌گنه اوقوتوب اکتفا ایده‌لر وبونلرنی کوب حواشی برله‌اوقوتدقلرندین تطبیق حواشی، تدقیق عبارات قبیلندن تفتیشلری شاکردنك بـر درجه مطالعه‌لی وقوهٔ مفکره‌لی اولماقینه یاردم ایتسه‌ده، مدرس بولدقلرنده ینه شول مقدار برله‌گنه اشتغا- لـگه مجبور بولدقلرندن قوهٔ مذکوره‌لرندن هیچ قایوسی کما ینبغی استفاده قیله آلمای عمرلرنی اوتکاروب یبره‌لر.»

عالمجان حضرت، بخاراده‌گی اصول ومواد تدریسیه‌یی، عمومی صورتده، بو یلچه تنقید ایتدیکی کبی، تفصیلاته کرشوب معین درس وکتابلرنی‌ده‌آیروچه مواخذه قیلادر: «ملاجلال درسلرنده آخوند یوسف حضرتلرینك خانقـاهینی وتـتمة الحواشی وسائر معمول حاشیه‌لرینی بیك سطحی سوزلی طابا ایدم. طلبه‌نك اول مرتبه‌گه ایرشوب‌ده فنی ـ ادبی دگل . . ـ عبارهٔ عربیه اکثلاوده معلمنگه وحواشینك اعانتنه محتاج بولولری منمچه الوغ تأسف ایجاب ایتدره طورغان شیلردن ایدی. تحقیق مضمون ایچون حواشی یاردمی کیره‌ك بولسه بخاراده محضا تعصباً دستور الدرس ایتلمگان ملا خلخالی حاشیه‌سی ایك مفید حاشیه‌در. یکی حواشیدن شیخ مرجانی‌نکی ایسه همه‌سندن فائده‌لیدر.

« هدایـه درسنی یالـگز «دهیك» (اونده‌بر) غرضی ایچون «فصل وباب قیلو» (*)ایله‌گنه اکتفا ایتماینچه استعدادلی شاکردلرکه «فتح‌القدیر» حاشیه‌سی برله کورسه‌تیلسه‌نیقدر یخشی‌ایش بوله‌چق؛

(*) «هدایه» اوقوغان شاکردلرگه سنوی ویریله طورغان بر یوز درهم مقداری وقف (دهیـك) بولغان سببلی هدایه امتحاننه فصل وباب باشلرندین عبارت درستلاب حاضرلانونی بخارا شاکردلری «فصل وباب قیلو» تعبیر ایته‌لر.

عباره مضموننی آکلامق ایچون بو، آخوند یوسف آثاریندن آخوند شیخ احتمالاتندن کوپ جهتلرله فائده‌لیراق بوله‌چق.»

مدرسلرنڭ درسلرینه غایت محب ومقدم اولدقلری حالده، اصول ومواد تدریسیه‌لرنڭ بویله نقصانلی بولوین عالم‌جان افندی ایکی سببکه، اولا هر بر مدرسنڭ درسی بیك کوب بولوینه، ثانیاً استاذلرینه بولغان افراط تعصب وتقلیدکه، اسناد ایته‌در: «مینم اویمچه مدرسلرگه درس کوبلگی کرکنی‌ایزلرگه، معلومات آرتدررغه زیان ایتکان کبی، اوز استادلری ایچون آرتق تعصب وتقلید، میزان شرع وعقلدن خارج آداب صاقلاو بایتاق کرکلی کتابلرنڭ تاشلانووینه وکوب فائده‌لی بولغان فنلرنڭ آرادن بتونلای چغووینه سبب بولغان.»

کوریله‌درکم عالم‌جان افندی‌نڭ بخارا درس عالمی طوغریسنده‌کی مواخذاتی غایت اعتدال اوزره‌در؛ هم بومواخذه‌نڭ مولدی ومنشأ تقویه‌دیندر؛ هنوز قزانده ایکان، صاحب ترجمه‌ده مشاهده ایتکانمز فکرکه‌تدریساتده اصل مأخذلردن فائده لنوب دین واخلاقنی قوتلاندرودر.— بخاراده‌کی مطالعاتنده عینیله دوام ایتمکده.

حاضرکه قدر بخارانڭ حیات عمومیه وعلمیه‌سندن ایشتکانلرم، اوقوغانلرم، بخارا خلقنڭ علماسنڭ زهد وتقوا، دها طوغریسی رسمی برصوفیلق کسوه‌سی آستنده خیلی قوتلی بر ریبیت، منافع ولذائذ پرستلك صاقلاغاننی آکلاته‌در... بو نوع جمعیتلر اکثریا محافظه‌کار مراسم موجوده‌یه غایت رعایتکار بولالر. بو نوع جمعیتلرده حسن اخلاق، صاف وحقیقی‌اعتقاد، قلبی دیندارلق یرینه ظواهر، قیلنشلرغنه قالا... حضرت عیسی‌نڭ زمان ظهورنده قدس فارسائیلری، لوترك قاتولیقلکه اعتراضاتنده روما اعیان روحانیه‌سی بو حالده ایدی. بخارا وآندن علم واخلاق آلوب قایتقان بزنڭ روسیه علماسی میگا

دائمافارسائیلری وروماروحانیلرینی‌خاطرلاته‌در. بویله‌بر جمعیت‌ایچنده بر معترض، براصلاحچی، بر مجدد ظهور ایتسه، ویل آننك حالنه! او دینسز، او اعتقادسز، او کافر، او اختلالچی، او مفسد، او مضر، اعتبار ایتله؛ زمانینه کوره اعدام، نفی، حبس ..الخ تورلی جزالر آنی کوته.

خاطرلرده‌درکه بخارانك رسمی وظـاهری اعتقاداتنه اعتراض ایتدیکی ایچون ابوالنصرقورصاوی حضرتلری تکفیر اولنوب، قتله محکوم بولغان ایدی! شیخ مرجانی جنابلری، قزان بخاریلری طرفندن رافضیلق، معتزلیلکله اتهام قیلندی! عالمجان حضرت دخی عرفکه، قوانین‌موضوعه‌که‌اعتراض، آنلرنی‌مواخده‌ایتمك جسارتنده‌بولغاچده‌تیزوك تورلی اتهاملرغه معروض قالدی: «بعض مدرسلر ایله اصلاح تدریس حقنده‌کی محـاوراتم اوزیمه خیلی تهمتلر یوکلار ایدی: ادبسز، استاذلرغه اخلاصسز بهتانلرینی بایتاق ایشده ایدم. حتی رافضی دیگانلرده یوق دکل ایدی.»

آلایده رسمی علمادن بولماغان بعض منصف کشیلر، یاش منقدکه حق بیره‌لر ایدی؛ لکن بو نوع جمعیتلرده اکثر کوریلدیکی اوزره بواهل‌انصاف، استقلال وجسارت فکر وحرکت ایه‌سی اولماینچه امیدسز بر ذلت ومسکنت ایله تحمل واطاعتی‌اولی کوروب، صاحب عزم‌اولانلره‌دخی‌کسرامید ایده‌چك مسکینلك درسلری بیره‌لر ایدی: «بخارانك‌اك عقللی وانصافلی فکرلی کشیلرندن صایولا طورغـان ریاضیات معلمی ملامیرشریف حیسوبکه بو بابده کوب سویلر ایدم. الله رحمت قیلسون! سوزمزنی آنکلر وبعضاً فکرمه مشارکت ایدر ایدی. ولکن بو سوزلرنی سویلاوده فائده یوق، فقط باشکنی واتاسك؛ بوشقه دماغکنی‌آریتمه! دیبور ایدی.»

بخاراتدریساتنده، دین واخلاق نقطهٔ نظرندن بولغان نقایصنك

نتیجه‌سنی شویله خلاصه‌ایتمك ممكندر : اخلاق حسنه واعتقادات قلبیه‌دن زیاده مراسم وظواهرکه اهمیت بیروب بر نوع تعصب محافظه‌کارانه صاقلامق. بخارا تربیه‌سیله، مع‌التأسف بزنك خلق آراسنده شایع بولغان، شرعی حیله‌لر، صوفیلكله قاپلانغان رحمسزلك، خونریزلك، عبادات ظاهریه‌نك الك کوچوك تفرعاتنه بیله فوق‌العاده دقت ایدلکان حالده، اغلاقی، قلبی کبائردن قاچماو...الخ هپ بو اساس‌نك نتایجیدر.

لکن بخار تربیه‌سنك طوغدیردغی نقایص اخلاقیه‌سیله برابر اول تربیه‌دن چققان نتایج سیاسیه واجتماعیه‌ده شایان تدقیقدر. اکثریتله بخار تربیه‌سیله پرورده بولغان اسیای وسطی وآوروپای روسیه مسلمانلرینك بو کونگی احوال اجتماعیه وسیاسیه‌لری کوز اوکنه کیترلسه، بو نتایجنك نیدن عبارت اولدیغی آنیق آڭلاشیلور...

واقعاً بوجمعیتلرده دین اخلاقینك کیمچیلگندن متولد بر نوع مادیلك، منافع شخصیه‌گه پرستش وبونلرنك یاردمی ایله بایتاق قوتلی بر تجارت وار. لکن شولغنه.. هنر، معرفت، صناعت هیچ یوق. تجارتده زمانه‌نك ایجاب ایتدیردگی درجه‌ده علم ومعرفت ایله قوتلندیریلمگانگه، باشقه جمعیتلرنکنه نسبةً کوب توبان وزمان‌اوزغان صاینده توبانلنه.

بخار درسلری، بخار تربیه‌سی حاضرگی زمانده نه‌اخلاق حسنه، نه‌ده معیشت مادیه ایچون یترلك وفائیده‌لی دگلدر.

مدرسلر نیقدر مقدم بولسه بولسون، شاکردلرنیقدر طرشسه طرشسون، مواد تدریسیه فائده‌سز بولغاچ بوتون بومساعی یوقغه کیته‌در: کوب زکا، کوب عمر، کوب سعی، کوب آقچه هدر بولادر. حاضرده، بخارا مدرسه‌لری علمیله نه مناظرات دینیه‌گه مخصوص بر عمومی مؤتمرده دین اسلامنی مدافعه ایتمك، نه‌ده بر مشهر

صنایعده بر محصولزکا کورستمك، نه‌ده بین‌الملل بازار تجارتده‌سودا ایته آلمق ممکن دگلدر!

منصف اولمالی‌یز، بخار درسلری، بخار تربیه‌سی، یاقین زمانغه قدر، روسیه مسلمانلرینك محافظهٔدین وملتینه کوب خدمت ایتدی؛ بو طوغری! لکن، بوندن آری اوخدمتی ایته آلماسیده محالدر؛ زیرا، دین وملیت، هنوز سویلنگان قوتلر ایله آنچق محافظه ایتلهآلادر.

۱۰

عالم‌جان حضرتنی بخاراده حیران ایتوب باشنی واتقان مسئله لردن ایکنچیسی، امام ومدرسلرنك عوامغه هیچ التفات قیلمایوب، آنلرغه اصلا وعظ ونصیحت ایتماوچیلکلری‌در: «بخاراعوامنك مکتبدن چیقغاندین صوڭ، دین واخلاق خصوصنده ایشتکانلری فقط «مداح» سوزلریگنه‌در! مداحلر، آز ماز یازو طانیغانغه چایخانه، بازار وسائر مجمع ناس اولان محللرده حکایه وقصه سویلاب آقچه جیوچی برنوع تلانچیلردر. بونلر خلقنك رغبتین جلب ایدر ایچون بدعت اعتقادلرگه، اصلسز عبادتلرگه مفضی سوزلردن اصلا طارتنمازلر. مداحلرنك ایچنده بعض آڭلی ودینلی کشیلر بولغالاسه‌ده، اکثریسی علمسز، تربیه‌سز، حالی مجهول، اعتقاد وعملی بوزوق، سامعلرنی تورلی خرافاتغه اونداوچی جاهللردر.

«اگر شونداین مجمعلرده اصللی موعظه‌لر سویلر ایچون علمادن آدملر تعیین ایدیلسه ومسجد آدملرینه‌ده ـ اکثری عربی دن بهره‌سز بولغانغه ، فارسی کتابلرندن بولسه‌ده ـ وعظ سویلاو بیورولسه، نی قدر کورکام وفائده‌لی اش بولور ایدی..»

صاحب ترجمه، بخارا علما وکبراسنك عوامغه اهمیت بیروب تعلیم وتربیه‌سنه طرشماغانلغنی تنقید ایدرکن، اوز مملکتی، قزان وجواری خاطرینه کیلگان صارتین، ایکیسنی مقایسه‌گه کریشه‌در: «بزنك قزان وبلغار مملکتمزده اکثر امام‌لرنك وعظ وتذکیر خدمتلری، خلق ایچون فائده‌لی وتأثیرلی برعادت شریفه‌در. بوعادت سایه‌سنده بزنك عوامز بخارا وتورکستان عوامینه کوره، خیلی آرتیق معرفتلی‌در.. بخاراده علما فقط درس ایله اشتغال ایدوب، اکثریسی جاهل اولان—چونکه علما اماملققه تنزل ایتمی!—امام‌لر ایسه فقط صوری نماز خدمتی برله‌گنه یوانالر.. مدرسلرنك عوام ایله هیچ مناسبتی یوقدر، عوامغه هیچ تأثیر ایتمایلر. بوجهتله اول طرفلر عوامی غایت جاهل قالغان، (اوقو یازو بیلوچی یوزگه اون کشی یا بار یا یوق؛ بزنك طرفلرده ایسه تقریباً ٪ ٥٠ نسبتنده عوام یازو طانیدر.) وهر براوزی کبی نادان فقط متصنع آدمدن ایشتکان باطل سوزلرگه اعتقاد ایتوچان بولغان!.. قادین قزنی اوقتو ایسه بخارده هیچ یوق دیه‌رلکدر. بوقادینلر عمل یاغنده بیك توبنده‌درلر. اول طرف قادینلرنك آزیغنه نماز قیله‌در! بخارا وتورکستان قادینلرنك کوبسی دیننددن بیك آز خبرداردر! حالبوکه بزم قزان وجوارنده، امام قادینلری اولان استاذبیکه‌لریمزنك همتی برله، قادین، قزلریمزنك برخیلیسی دین طانی، اوقو یازو بله وعلمی ایله عملده ایته‌در.»

عالم‌جان حضرتنك بخاراوتورکستان حقنده یازدقلری تورکیه وعربستان حقنده دخی طوغریدر، ظننده‌یم: تورکیه وعربستان‌ده علما وکبرا عوامدن تمام آیریلغان؛ عوام آراسنده بولغان امام‌لر، اکثریتله غایت معرفتسز وهمتسز آدملر بولغانغه، نی دین، نی

اخلاق، نی معیشت خصوصلرنده هیچ برفائدەلری تیمایدر: اناطول ایگنچیسی، بدوی عرب، مصرفلاحی دین ومعرفت یاغندن، قزان جواری موژیقلرندن توبان حالەدر.. مسجداماملری وظیفهٔ دینیه ومدنیەلرندن، بویاقلرده تمام خبرسزدرلر. استاذبیکەلر، عوام بالاسین اوقتوچی امام قادینلرندن عبارت بوفائدەلی صنف ایسه، تورکلر آراسندەده، عربلر آراسندەده یوق. قزاندن هجرت ایتکان برنیچه تاتار استاذبیکەسینك، مدینهٔ منورەده، تورك پاشا وتورەلری قیزلرینه معلمەلك ایتدیکی مشهوردر!.. عثمانلی حکومتنك رسمی صورتده تعیین ایتدیکی ابتدائیه وسائره معلم ومعلمەلری‌ده هنوز آوول خلقی آراسینه بیك آز تأثیر ایته آلالر.

بخارانك ضیالی خلقی بوبابده بر آز همت کورستسه یخشی نتیجەلر امیدلیدر؛ زیرا بخارا وتورکستان خلقی علم آلور ایچون ایك مساعدەلی برطوپراقدر: «بخارا وتورکستان خلقی غایت استعدادلی، هر نرسەگه لیاقتلی، هم انقلاب وترقینی سویوچاندر.. بو خلقده، قوهٔ خیالیه واحتساسات شاعرانه زیادەدر؛ ذوق ونشاطنی سویەلر. اوگراتیلگان اشنی موفقیت برله ایشلیلر؛ اوزلرینه مخصوص صناعتده مهارت کورستەلر؛ تجارتده آلدایلر، لکن آلدانمیلر... بونك اوستنه جملەسنده علمنی احترام، علمانی تعظیم عادت حسنەسی قوتلیدر: مدرسلرنی، طلبەنی، مشایخنی بیك حرمتلیلر..»

«.. بوخلقنی آزغنه تنبیه ایتوچی، قوزغالتوچی بولسه، بیك تیز ترقی ایترلر ایدی؛ باری کورمگاندین، ایشتمگاندین‌گنه، اوزبلکیلرندن آرتیق نرسه یوق زعمنده بولوب ترقیدن طوقتالوب طوررلر.. خلاصه طبیعی استعداد وذکادن عبارت قوراللری بیك مکمل یالکز استعمالنی بیلمایلر، وآنی کورستوچی‌ده هنوز ظهور ایتکانی یوق..»

عالمجان حضرتنك بخارا خلقنك ذکا واستعدادی حقنلغی مشاهدهسنه وآنارغه مستند مطالعاتنه تماماً اشتراك ایتمك کوچدر. واقعا تقلید، تکامل وترقینك ایك قوتلی مسببلرندن ایسهده، کشف واختراعده یوق دگلدر. بوقدر ذکی ومستعد اسیای وسطی خلقی، خارجدن بر منبهنك کیلووینی کوتوب یوقلایاچغنه، اوز ایچلرندن بعضلری ایندی اویانوب اطرافنی کورملی دگلمیدی؟ .. حتی بعض منبهلرده بولمادیمیکان صوك؟.. روس طوپلرینك طاوشی، روس صالداتلرینك سونگوسی، قزاقلرنك قامچیسی، شاقتی یوقی قاچروچی شیلردن دگلمیکان؟ ..

١١

صاحب ترجمهنك بخارایه کیتکانچی بیله دین، اخلاق ودرس خصوصلرنده بر خیلی افکاری، اوزینه مخصوص بر مسلکی اولدیغنی کورمشدك. بخارادهافکاری کیگایدی، هم درینلاندی: عالمجان افندی درسلرندنده فائدهلنمشدی، لکن ایك کوب استفادهسی درس وحیاتی حقنده کوب اویلاوندن، علی الخصوص تنقید وموازنه طریقنچه اویلاوندن بولغاندر(*). بخارادن عودتی زمانلرنده، عالمجان حضرتنك تقویهٔ دین، نشر اخلاق واصول تدریس طوغریلرندهگی افکاری تماما تقرر ایتکان، یعنی مسلکی کماله ایرشکان دیهرگه ممکندر.

متدینلر عندنده، بر برندن آیرلماسی ممکن اولمایان حیات اجتماعیهنك بو اوچ مهم مسئلهسی حقنده، عالمجان حضرتنك مسلکی خلاصهسی شودر:

(*) بو بابلردهگی افکار تنقیدیهسی، حاضرگنه اجمالا ذکر اولندی.

دین اسلام سعادت دارینه کفیلدر؛ آنسزنه دنیاده، نه آخرتده سعادته ایرشیلماز. لکن دینی آنیق آڭلامالی، قرآننی بلمالی، اللهنی طانیمالی: «هر مسئلهٔ دینیهنی تیوشلی روشچه، اصلی، دلیلی برله آڭلامالی، بناءً علیه تفسیر، حدیث، اصول فقه فنلرینی تحقیق برله اوقومالی؛ — جاهلانه تقلید برله اکتفا ایتمك دین طانوده عفو ایدلمزلك بر مساهلهدر.»

حقیقی حسن اخلاق، اخلاق محمدیهدر. بناءً علیه اتقا، عملگه مقارن علم، عبادت حقیقیه، «وطننك، ابنای ملتنك سعادتنه خدمت بندهایچون اڭ الوغ سعادتدر.» — فقط ظاهری صوفیلق، کشینك اوزینه، هم خلقغه فائدهسی بولغان عملسز و نتیجهسز علم بیهودهدر؛ بونلردن قاچنمالی.

حضرتنك بو ایکی اساسی فکرینی ظنمزچه تقلید وکورنیشدن اجتناب برله آڭلاب، اوشانوب، چنلاب اشلاو دیو، اجمال ممکندر.

اصول تدریسدهگی فکریده بو اساس دینی واخلاقیسندن نشأت ایتهدر: «تعلیم ابتدائیده، بالارغه مطلقا اوقوتقان نرسهنی بلدروب آڭلاتوب اوقوتو تیوش.» بو جهتله، عالمجان افندی تورکینی تمام اوقورغه، آڭلارغه، یازارغه اقتدار حاصل ایتودن اوّل عربچه وفارسیچه اوقمقغه قارشیدر؛ ذهننك آڭلامق ملکهسنی آچدیغی قوتلندردیکی ایچون، مشار الیه ابتدائیهلردن اعتباراً ریاضیاتك یکیل قسمینی اوقوتمق طرفلیسیدر.

آڭلامق، هم عملی استفاده ایته آلمق قواعد معینه اوزرینه تطبیقات اجراسیله آنچق ممکن بولغانلقدن، لسان تحصیلنده، مثلا صرف ونحو عربی اوقوتلماسنده، شرح وحواشی مناقشهسیله وقت کیچرماینچه، بالعکس لسان اوزرنده تطبیقات یاصاتلماسی یاغندهدر: «نحودن کوب کتابلر، حتی ملا جامینی تمام اوقوب وتکرار اوقوبده عبارت اوقی بیلمگان، تیوشلی اورنده قواعد نحویهنی اعمال ایته آلماغان،

قسقه‌سی‌غنه، فن برله‌غایه‌سینی اویلامای اشتغال قیلغان کمسنه‌لر، اصولسز، بصیرتسز آدملردر..»—بو فکرلر، واقعاً غربده کوبدن بیرلی منتشر بولغان افکار معلومه‌دن بولسه‌ده، بزم طرفلر ایچون یکیدر: معلم ومدرسلرمزنك بارچه‌سی، علمله عمل مثلا علم بیان وبدیع ایله عربچه سویلاو یاکه یازا آلو آراسنده هیچ بر لزوم ومناسبت کورمگانلری بر زمانده اویلانوب سویلنمشدر.

تدریسات وسطیه‌مزده اساس اولان علم منطق حقنده دخی حضرتنك افکاری، عملسز، فائده‌سز علمه طرفدار بولماودن هم قیلنشقه دشمانلقدن چغادر: «حکما—حکمای اسلامیه—آراسنده منطق الك اوقورغه تیوشمی یاکه ریاضیاتمی؟—دیگان اختلاف بولسه‌ده، ملا جلال دوانینك «لوامع الاشراق» نام حکمت عملیه کتابنده نقل وترجیحنه کوره حکیم اسلام ابوعلی مسکویه‌نك تقدیم ریاضی علی المنطق تیوشلی‌دیدکی منکاده‌بیك معقول کوریله ایدی. فی الواقع، مملکتمز شاکردلرینك تحصیل یقین وحکمت شوقینه کوره صناعت جدل ومناظره هوسلری غالب بولمقی، الك درجه‌ده ریاضیات اوقولماودن، یعنی منطقنك معین بر عمل مادیگه مقارن اولماوندن نشأت قیله‌در.»— حضرتنك بو سوزلرندن، صمیمیتکه، عملگه‌نه درجه‌لرده محب، جاهلانه ادعا کارلقغه نه درجه‌لرده خصم بولغانی آچق کورینه‌در.

کیراك بخارا کیراکسه قزان وجواری مدرسه‌لرنده، علوم طبیعیه اصلا اوقوتولماسه‌ده، عالمجان افندی، آنلرنك اوگراتلمه‌سنی حاجتلی طابادر: «طبیعیاتنك تجربه وتفتیش برله قرارلنغان مسائلی، قدرت الهیه‌گه نظردن عبارت بولدیغی اوچون دینی فائده ویردکی کبی دنیاوی فائده‌سی‌ده کوبدر.»— حضرتنك دائم فائده فکرینی تکرار یتووی، آنارده بر نوع منفعتپرورلك—اوتیلیتاریستلك—بولوین ظن ایتدرسه‌ده، بو، اسلامنك حدود دینیه واخلاقیه‌سیله تحدید ایتلگان

بر درجه‌ده‌در؛ ذاتا اسلام اوتیلیتاریستلکه خلاف دگلدر . . .

عالمجان افندینڭ، علوم عالیه حقنده‌گی فکریده، اوّلگیلری ایله قویا مربوطدر. بر طرفدن، فوائد دینیه واخلاقیه‌سنه مبنی اصل دینی کتابلرنی تدقیق، تحقیق قیلمق؛—ایکنچی طرفدن فلسفه والهیاتنی فقط معرفت حق ایچون اوگرانمك: «آلهیات وفلسفه صاحبنی مادیلکدن چغاروب، روحانیتکه اقرار واعتقادینی موجب ومقوی بولدقندن زیاده لازمدر. فقط بو فنده تصنیف ایدله کیلگان آثار —آثار حاضرهٔ شرقیه— اکثری جدلی بولدقندن غایهٔ فنگه خیلی یراق توشکانلر؛ فلسفه تحصیلنی صرف جدل کسبنه آلماشدرغانلر. چن فنگه موافق کتاب یوقلغی کوب نشاطلرنی سوندرگان، وبعض کمسه‌لرنڭ ضرورنی استحباب درجه‌سنده کورولرینه یول آچقان..» — دیمك تحصیل فلسفه جدل ایچون اولمایوب محض معرفت حق‌گه خادم اولمالیدر؛ حق ایسه، عالمجان حضرت عندنده دین اسلام واخلاق اسلامدر.

صاحب ترجمه، عملسز علمنی فائده‌سز عد ایتکاندین اوشبو افکارینی حیاتده تطبیق قیلمه‌یی ایڭ مهم وظیفه‌سی بلوردی: «بنده ایچون ایڭ الوغ سعادت وطنینه خدمت ایتو، وابناء ملتنڭ سعادتنه یاردم ایتو بولغانلقدن، علمله ملتداشلرمنی فائده‌لندرمك خیالی منی شوقلندره، واویلاغان صاین نشاطمی آرتدره ایدی؛ الله‌نڭ تاتار دیگان بنده‌لرینی علم ودین یولنچه اویغاتام، کیراکلرینی آڭلاتام، وبویله‌چه مسعود ایتام وشول خدمت شرافتنڭ الله‌نڭ رضالقنی تابوب سعادت ابدیه‌گه ایروشام، امیدی منده بیك قوتلی ایدی. طبیعی منم بو امیدمنی یاشلکم، تجربه‌سزلکم ،قوتله‌گاندر. . .»

تاریخده کوره‌درکه هر تورلی اصلاحات وتجدیدات افکارنڭ سهولتلی نشری اکثریا خودپرست ومحافظه‌کار کمسه‌لرنڭ مجمعی

بولغان معروف وزور شهرلردن بیگراك صاف وقریراق یرلرده ممکن بولادر. عالمجان افندیده اصلاحاتنی، قزانده باشلارغه طارتنه ایدی؛ «امیدمنك حصولیچون قزان کبی بیوك وآتاقلی علماسی کوب بیرنی موافق کورمای ایدم؛ چیتراك بیرنی، مثلا اوفا اطرافنی — مسلمانی کوب، خلقی تربیه‌گه استعدادلی بولغانغه — امام ومدرس بولور ایچون آرتغراق طابا ایدم.» — لکن بالاخره کوریله‌چکدرکه حضرت، طوغریچه قزانغه اورنلاشدی؛ هم ثبات وفعالیتی سایه‌سنده موانعنك کوبسنه غالب چقدی.

عالم جان افندی، بر محلکه اورنلاشقاچده تعقیب ایته‌چکی عملی پروغرامنی، شول زماندوق خلاصة تعیین ایتوب قویغان ایدی: «ابتداء صبیان برله عوامنی تربیه واصلاحدن اش باشلاب صوڭره بتدریج علوم عربیه ودینیه‌نی کیرکلی روشچه اوقتو وبلدرو؛ شول اثناده طلبه وسائر خلقنك بصیرتلرینی آرتدررلق قدر فنون حکمیه‌دن — ریاضیه، طبیعیه وحکمیه — اگاهلق بیرو؛ تاریخ اسلام وسیر نبی وتراجم سلفنی نصب العین ایدوب دین واخلاق جهتلرنچه آنلرنی مدار حرکت ومناط تعیش قیلو».

عالمجان افندی. بالالار تعلیم وتربیه‌سنه دقتی درجه‌سنده، بلکه دهاده آرتیغراق بیوکلرنك تربیه واصلاحنه طریشه‌ق بولا ایدی: «بیوکلرنی اخلاق ودیانت یوللرینه سوق ایتو، حیات ومافیهالرینی منافع ملت ومصالح وطن ایچون صرف قیلولرنده ترغیب ایتو قلبمده مرکوز ایدی.»

صوڭ زمانلرده، محالّ اسلامیه‌ده بوتونله‌ی اونوتیلغان بو مهم مسئله‌نی، عالمجان افندیگه، ترکستان عوامنك شدت جهلی ایسکرتدی؛ محاکمات نظریه برلن مقصودی قوت طابدی: «رسول‌الله (صلی الله علیه وسلم) وسائر انبیا (علیهم السلام)نك تعلیم ونصایحلری الوغ کشیلردن، بالفعل تکالیف شرعیه ونوامیس عقلیه برله مکلف بولغان بالغلردن باشلانغان؛ زیرا نصایح قبول ایتوچی، فائده وضررنی چنلاب آڭلاوچی،

علمنی کرکسنب بلوچی، تعلیم‌نی تقدیر ایتوچی، البته عقلی ایرشکان، بالالق هوسندن، یاشلك هواسندن کیچکن کشیلردر. بوندن باشقه بیوك آدملرگه صلاح فکری و چین دیانت وحمیت غیرتی ویرلماسه مدرسه‌لرگه و مکتبلرگه مادی ومعنوی اصلاح کرتمك بك آغیر بولمقی طبیعیدر.» بیوکارنی اوکرتمك مطلبینه ایرشیر ایچون محله‌سنك «هفته‌ده بر ایکی کون مجلس یاصاب وار طاقتی برله اشتغال واجتهاد ایتمکچی بولا» ایدی.

وبو عملی پروغرام، بر آز یوقاریده تفصیل ایتلگان دینگه، تربیه‌گه واخلاقغه متعلق افکار ایله ایضاح قیلنغان تقدیرده روحانی معلم ومدرس- لریمزنك کوبسینه دستور الحرکت اوله بلور.

١٢

صاحب قرجمه بخارده ایکان، مستقبلده‌گی خدمات تدریسیه‌سی ایچون بویله مکمل بر مسلك حاضرلرگه موفق اولدغی کبی، حسیات دینیه‌نك اهمیتلی تجلیاتندن اولان تصوف ایله اشتغالگه‌ده وقت طابدی. لکن، شایان دقتدرکه حضرتده تصوف فکریده، تدریس ودها عمومی أیتکانده ملتنه خدمت آرزوسندن تولد ایتدی! حقیقی تصوفنك منشائی اکثر یا تعمیق فلسفه‌در؛ نفس ناطقه اصول وقواعد ایله حقی بولمقدن عاجز قالانچه بلاواسطه کشف ایتمك سوداسینه توشار؛— بو تصوفدر. حضرت، بویولدن بارمادی؛ اول علمنك اوزینه، هم ملتداشلرینه نافع اولماسی ایچون ایزلنیر ایکن، تصوفقه ایرشدی: عالمجان افندی، اولدن بیرلی نتیجه‌سز، فائده‌سز بلگیدن قاچنه ایدی. بعض کبار علمانك، بعض معروف مدرسه‌لرنك، تاتار جمعیتنه فائده تیدره آلماغانلقینی کوروب اوزینك علمی هم‌سعیینك شویله بیهوده کیمته‌سین دیه بیك قورقا ایدی. علمنك نفعی ایسه آثارغه صاحبنك

متقی، متشرع، اخلاق محمدیه ایله متخلق اولماسنه مشروط کبی کورندی اوقوغانی تراجم احوال کتابلرندن، ایشتکانی قصه‌لردن، نهایت یولقغانی بعض ذواتدن، اوشبو اوصافنك بالخاصه اهل تصوفده موجود ایکانین استخراج ایتدی. خلاصه عالمجان حضرتنك طریقته سلوکنده، اوزینه هم خلقغه نافع اولمق کبی بر فکر عملی وار، دیمکدر.

صوفیه ایله مناسبتی، هنوز قزانده ایکان باشلامش ایدی: «قزانده وقتمده‌اوق آز آز تصوف کتابلرینی مطالعه ایتکالدم. غزالینك «احیا» سنی، ملا جامی‌نك «نفحات الانس» ترجمه‌سنی ومحی‌الدین العربی‌نك بعض آثارینی سویوب اوقی ایدم. ایشانلردن قورصاوی ملا حسن بن حمیدنی محله‌مزده قوناق بولغان اثناسنده کورکالاب حرکات واطوارینه باقوب استحسان ایده‌ایدم. استادم صلاح‌الدین حضرت خدمتنده اقامت ایدرکن بوری ناحیه‌سنده حسن (أسن) ایلنده متوطن ملاشهاب‌الدین ایشان‌نك استاذمنی زیارتی اثناسنده قولین اوبب خیر دعاسین صوری ایدم. خلاصه اول زمانلردوق منم قلبمه اهل تصوف سیوکلی ومسلمانلرنك یخشیراقی دیو اورنلاشقان ایدی؛ ایشانلر توغریسنده مکروه نظرلی، اوزون سوزلی کمسه‌لرنی حقسز کوره ایدم، وغالبنی تعصبلی وحسدلی طابا ایدم.»

اسکیدنبیرلی فکر تصوفنك الك شایع بولغانی اسیای وسطی‌ده اقامتی اثناسنك، عالمجان افندی اهل طریقت وتصوف ایله دها آرتیق قاتناشدی. طاشکنددن اوزغانی زمان شیخ قره طاشی‌نی کورمه‌مکدن متحصل تأسفی یازیلغان ایدی. بخارده ایکان بر خیلی تصوف کتابلری اوقودی، مشایخ طریقتنی زیارت ایتکالادی؛ حتی بر شیخکه قولده بیردی: «امام غزالینك منقذ من الضلال رساله‌سنی یازدروب آلدم؛ اوقوب چیقدم. مشار الیهنك رسول الله (صلی الله علیه وسلم) یولینه

الگ موافق یول صوفیه یولی، نجات ایچون الگ امیدلی ایش تصوف مضمونندغی سوزلری مگا بیك اورناشدی. اوز حقمده شول یولنی تیوشلی کوردم: اول یولدن، خلقم هم اوزم ایچون کوب فائدلر امید ایتدم...»

عالمجان افندینك پیری مشایخ معروفه‌دن شیخ خلیفه حسین رحمه‌الله‌نك خلفاسندین حاجی ساقی بیکندی (قره کولی) جنابلریدر. بو ذات حضرتنك انتسابندن آز مدت اوتکاچده وفات بولسه‌ده صاحب ترجمه برخیلی استفاده ایتوب قالدی: «شول آز مدتده اوزمده بولغان یالقاولق‌علاوه‌سینه‌درس اشتغالم کوبلگی سببلی مدتینه کوره‌ده استفاده قیله‌آلمادم؛ لکن حضرت پیرنك فی الجمله سیرتینه کوز صالدم: امام غزالینك منقذده ایتکان سوزینی بالتجربه تصدیق ایتدم. شیخ فی نفسه بیك ساده کیومده، یمك وایچمکی غایت بسیط وتکلفسز، تلذذ ایچون کیگان وییگان نرسه‌سی اصلا یوق دیورلك، بار همتی خلقنی یخشیلقغه دلالت قیلوده، وبولغان نرسه‌سینی فقراغه ومسافرگه صرف ایتوده، رسول الله‌دن (صلی الله علیه وسلم) ثابت بولغان فعل وسنتنی شدتله رعایه قیلوب مخالق سنت بولغان اشدین ساقلانوده ایدی. مریدلری ــ البته طریقتدن استفاده ایتکانلری وطریقتنك قواعد واصولینی محافظه قیلغانلری ــ کذلك بارچه‌سی برتوغمه قرنداش کبی آرالارنده شدة محبت وتعاون حکم ایتمکده ایدی: بر سینك شادلقینه همه‌سی شادلانالار، قایغوسینه بارچه‌سی قایغورالار، اول قایغودین قوتولور ایچون اجتهادلرینی صرف ایتلر، والحاصل رسول الله‌نك (صلی الله علیه وسلم) واصحابنك (رضی الله عنهم) سیرتلرنك وتراجم احواللارینك اوقوغان اخلاقدن بایتاق نمونه اوشبو طائفه‌ده کوردم، همه طائفه‌دن بونلرنی سیرة مسنونه‌گه واخلاق مشروعه‌گه اقرب واوفق تابدم. بو بابده اوزم فعلی استفاده ایده‌آلماسامده اوشبو

اعتقاد وتجربه‌نی حاصل ایتدکمدن وبعض طائفهٔ علماده کورلگان کبی
انکار اهل تصوف واهل طریقه‌نی حیز خطاده بلکه معرض خطر وخوفلك
ایدکنی آنیقلادغمدن بیك متشکر اولدم.»

طریقتکه انتساب، حضرتکه علمنك نافع اولماسیچون خیلی
اطمئنان بیردی: «طریقتکه کرگاچ عبادتدن تانذم آرته باشلادی.»

شیخ بیکندی‌نك وفاتندن صوکره، عالمجان افندی‌آنك خلفاسندن
ملا عیسی بن ملا نیاز محمدالبلخی المفتی حضرتلرینه مصاحب‌اولوب
حلقهٔ ذکرلرندن فائده‌لندی. مشار الیه کبار علمادن بولدیغی حالده
شیخ ساقی حضرتلرینه خدمت قیلوب اجازت آلغان وسجاده نشین
طریقت بولغان فاضل ومتقی بر ذات ایدی.

١٣

صاحب ترجمه، اوائل تحصیلنده اکمال علم ایچون بخاراسفریله‌
کنه اکتفا ایتمایںچه هند، حجاز ومصرغه دخی باروب، علم یولنده
سلف صالحون کبی قات قات سفرلر ایلرك، کوب استاذ ومشایخنی
کورب استفاده صوکنده‌غنه وطننه قایتوب خدمتکه کرشورگه دیو
قرارلشدرغان بولسه‌ده، قرارینی تماما اجرا ایته آلمادی؛ ابوینی،
اوغللرینك صحتچه بیك قوی بولماغانینی ایشتوب قزانغه چاقردیلر.
بو جهتله عالمجان افندی ١٢٩٩ سنهٔ هجریه‌سینك (میلادی ١٨٨٢)
غرهٔ رجبنده قرنداشی صالحجان افندی ایله برابر(*) مملکتنه عودت
ایتمك اوزره بخاردن چقدی.

(*) عالمجان افندی ایله بخارغه بارغان برادری عزیزجان
افندی آلتی قش قدر اقامتدن صوڭ عسکرلك اشی ایچون بر سنه
اوّل قزانغه قایتقان ایدی. ایکنچی برادری صالحجان افندی ایسه
موخراً بخارغه کیلوب صاحب ترجمه‌ایله برابر اوچ قیش قدر اقامت‌ایتدی.

اوزلری ایچون بر آت صاتوب آلدیلر، کتاب واشیا ایچون دورت بیش تویه کرالدیلر، وقزالی (قاضی علی) بلده‌سینه طوغری چول یولیله یونالدیلر. قایتو، بارو کبی کوڭللی توکل ایدی؛ یاشلکنڭ ایڭ لذتلی تحصیل زمانی اوتکارلگان بخارادن آیریلاسیلری برده کیلمگان ایدی: «بخارده اقامتمنڭ اولگی اوچ دورت یلنده بخاردن قایتونی اویلاو میڭا بیك آغر بر حالت کیلتره وقلبمی جراحتلی ایدی. بخارا علمگه صوصاغان کیمسه‌لر ایچون بیك مساعده‌لی بر یر ایدی(*) هوا وعادتنه اوگرنگان، ارباب علم ومعرفت آراسنده بر درجه آلدانرلق جاءده حاصل ایتکان ایدم.»

«. . . استاذلرمدن ودوستلرمدن بیك قیونلق برلن آیورلدم؛ آتا وبابامدن، یر و وطن کورلگان سیوکلی شهردن آیورلغان کبی آیورلدم.»

تلامایچه آیورلغان بو علم شهرندن یراقلانوده اکرنلك یولچیلرغه

(*) عالمجان افندی‌گه بخارنی سویدرگان، آنی بخارغه ربط ایتکان شیلردن برسی‌ده کتابلر ایدی. یوغاریلرده حضرتنڭ کتاب مراقی نی درجه‌لرده ایدوکی یازلغان ایدی. بخارده ایسه اولزمانلر نادر وعزیز کتابلر تدارك قیلو بیك یڭل ایدی: «اولده بیك کامل کتبخانه‌لر بولوب صوڭغی عصر ایچنده بعض رؤسانڭ سوء تلقینی وپادشاه عصرنڭ سوء تدبیری سببلی تارقاتولغان وهر ناباب الینه کیچوب وقفلك مهرلرینی یوقالتوب تورلی خیانتلر برله تلبیس ایدوب کتاب بازارلارنده کاغد بهاسینه صاتولوب آلایده خریدار (آلوجی) تابمای تورغان عزیز الوجود ایسکی کتابلر منی بخاراده تورغه قزقدرغوچی اسباب جمله‌سندن ایدی.

اول وقف کتابلر ضیاع یولینه تشکان شرایط واقفنی سائر بلادده‌غیغه کوره بخاراده بیگرك یڭل بوزالار. وقف بولغان مدرسه حجره‌لرینڭ مال تجارت مرتبه‌سنده کاولریده اوشبو جمی‌لردن کوبدن رسمی صورتده علمانڭ فتوالاری وپادشاهنڭ امضاسی برله بوزلغان ایدی».

خوش کیله ایدی: «روسه‌گه تیز قایتوب یتو برده مطلوب بواماغانغه توه یورشی میکا ناخوش دگل ایـدی. . قزالیده هیچ ضرورسز بر هفته قدر اولطردق.»

قزالیده بر ترانتاس آلوب گاه ایکی تویه (قوملق یرلرده) گاه ایکی آت ییگوب یمان قـلعه (اورسکی) گه واصل اولدیلر. بوندن آری صحراده قونوب شرق اصولنچه اوزلری آش وچـای حاضرلب قایتور ایچون اورنبورغه قدر ایلتوب یتکیزیرگه ایکی آتلی قزاق یاللادیلر. صحراده ایکن وطنداشلری قزان تاتارلرینه اوچراشقانده، یدی ییلدنبرلی بیك یراقده قالغان اوز ایللری خلقی عالم‌جان افندیه بر آز یاتراق کورینه ایدی: «کیوملرندن،

«شول سببدن اوچراغـانده حماللرینه اجرهٔ نقلیه ویـروب — آنلار ساتدوم دیوب اویلاسه‌لار اویلاغانلار در — اوزیمه آلغالای ایدم اول کتابلارنڭ بخاراغه کوره بزنڭ قزان مملـکتینه کلولرینی واقـف فائده‌سی ایچونك آرتغراق کوره ایدم. چونکه بزده بخاراغه کوره تفسیر، حدیث، اخلاق، سیر، اصول، عربیات ومـا اشبه ذلك کتابلرینه قدر بارراق، بازار بر آزقزوراق، بلکه استفاده ایدوچی بولور دیو اویـلای ایدم. ومونڭ امثـالی علـم وفن‌گه متعلق وقف بولماغان کتابلردن بیك آرزان بهاغه کـوب اوچرای ایدی. الحاصل نادر الوجود وکثیر الافاده کتابلرنی تابو وآنلارغه ایرشو بخاراده بیك یڭل بولغانغه بر آز آقچه‌سی بولوب علم دردی وکرك علمنی تمیزی بولغان کشی ایچون بخارا اول زمان بیك غنیمت یر ایدی»

عالم جان افنـدی بخـارادن رسمی درس کتابلرندین غیری حدیث، سیر، تواریخ، احوال رجـال واصـول. . الخ که متعلق کوب کتابلر آلوب قایتدی. حضرتنڭ بخاردن کیتوردکی کتابلرنڭ آغرلغی اسکی تعبیر استعمال ایتلسه اوچ توه یوگی (٤٠ پوط قدر) وقیمتی ٥-٦ مڭ صوماق تخمین ایتلـدر.

قیلونشلرندن وسوزلرندن استغراب ایتوب قزان خلقی برله نیچوك امتزاج قیلاآلورمن قایغوسی باشمه کره باشلادی...» بو حس وفکر وطن جدا کشیلرنك اکثریسنده بولا طورغان بر حس وفکر دکلدر، ظن قیلام؛ کشیلرنك کوبسی، اوز یرندن یراق عمر ایتکاچ وطننه تعلقلی هر شیءنی سویه، آنلرده‌غی کیمچلکلرنی برده کورمی؛ لکن بعض مستثنا کیمسه‌لرده بولا که فکرنده‌کی قوة تنقید، متخیل بر حس وخیرکه شدت محبت، هر کورکاننی محتاج اصلاح کبی تصور ایتدیره.. بو کبی کمسه‌لرنك بعضیلری، اوزلرندن یراق موجوداتنك حقیقی نقیصه‌لرنی اونتالیلر؛ یقینلرنده‌غینك نقیصه‌لرینه بر درجه عادتلنه‌لر. باشقه تورلیراك تصور ایتاکان حقیقتله قارشیلاشو، بونلرنی قایغولاندیره. لکن بعضیلریده وارکه غایهٔ خیاللری، مقصداعلالری ایله، حقیقت دائم آیرم یوری؛ نقدرحیات حقیقیه‌که چومسه‌لر، اصلا ایده آلـلرینی یوغالتمیلر. بونلر ایچون ایسه حیات دنیویه، قایه بولسه‌ده، قایچان بولسه‌ده، بر درجه‌ده توبان وکیمچلکلیدر؛ بونلر هیچ کمسه ایله هیچ بر یرده هیچ برزمان امتزاج ایته آلمیلر...

یولچیلر شعبان آینك باشلرنده اورنبورغه مواصلت ایتدیلر؛ مواصلتلرینك ایرته‌گوسی‌کونوك، عالمجان افندینك آتاسی دوستلرندن علماغه محبت ایله معروف عطا شاکرد برلن برابر استقباله کیلوب ایرشدیلر. بوصورتله‌یدی یلدن‌بیرلی آیرم طورغان وبر برسینی‌بیك صاغنغان آتا واوغل اورنبورغده قاووشدیلر.

اولزمانلـر اورنبورغ تیمـور یولی یکی‌راق اولـگورگان ایدی: قطار اکرین یوری، موقفلـرنده اوزون زمان طوقتاب طوره ایدی. شونك صارتین، شرقنك عجله‌سزلگنه اوگرنگان یولچیلریمزغـه زور چیتنلك طویدرمی ایدی؛ .آلایله «صحرا سفر-لرینی، توه یورشلرینی صاغنه باشلادیلر!..» سماردن ۋولسکی

کیمه‌سینه اوطورغاچ بوصاغنو قوتلندی: «اوت کیمه‌سنده آقچه برله آلورغه نی کرك طابولا، اورن راحت وخوفسز، چای تلا-گانچه موجود ویخشی، رفقا کوب، وحشت یوق، تاولکده اوچیوز چاقرمدن آرتق مسافه قطع قیله‌مز... مع مافیه اوطسز، صوسز چوللرده، یمك وایچمك ایچون کیبکان وقاتقان ایکمك، یاکه آز ماز ایت، یوز بلا برلن طابولغان صوده قایناتولغان چای، کوپ مشقت برله پیولغان قومالاق برلن پشورلگان ایتلی، ایتسز پلاو خلاصه راحتده اوگرنیلگان کشیلر ایچون قوت لایموت دیور-لککنه غدا ایله قورقنچلی چوللرنی اوزو صاغنلا ایدی!.» بوخلاف عادت حالنك سببی عجبانی ایدی؟ — حضرت، «عادت» دیدر: «بونك سبب عادتدر؛ عادت هر نرسه‌دن آرتیق تأثیر ایته، حسن وقبح برله حکمن عقلغه خواجه بولو مرتبه‌سینه بارادر.» لکن، حضرتنك «عادت» دیمه‌سینی بیش آلتی یللق بخاراده آقامتندن نشأت قیلغان عادت دیو ظن قیامق فکرمچه یالکش اولور؛ بو «عادت» تور-کلرنك ئلله نیچه میك ییللردنبیرلی سورگنلری حیات ومعیشتلری روشندن حاصل بولغان عادتدر. بوملی عادتکه، نیچه یوز ییللردن بیرلی اسلامنك بیرگان تربیه‌سی‌ده، باشقه برجهتدن تأثیر ایته‌در: «ژولسکی کیمه‌سینك ایکنچی موقعنده طهارت ونماز ایچون بیك قولایسز وراحتسز حاللر کوریلدی؛ براشکنجه‌گه قیصیلغان کبی بولدق: دائما روسلر برابر، تارلق، یمك ایچمك اسبابی همه‌سی روس خادمی قولندن...» ژولسکی پراخودینك ایکنچی موقعنده، قزان جوارنده، ایدیل اوستنده کیدرکن، صوسز قیرغیز صحرا-لرینك تویه سفرینی صاغنوده، برباشقه سبب دها طابمقده ممکندر: آنده ایکان یولچیلریمز بر نوع حریت، برنوع استقلال برنوع اوز اوینده بولوچیلق طویالر ایدی؛ بونده ایسه ایل بار...

قیلونشلرندن وسوزلرندن استغراب ایتوب قزان خلقی برله نیچوك امتزاج قیلاآلورمن قایغوسی باشمه کره باشلادی...» بو حس وفکر وطن جدا کشیلرنك اکثریسنده بولا طورغان بر حس وفکر دکلدر، ظن قیلام؛ کشیلرنك کوبسی، اوز یرندن یراق عمر ایتکاچ وطننه تعلقلی هرشیٔنی سویه، آنلردهغی-کیمچلکلرنی برده کورمی؛ لکن بعض مستثنا کیمسهلرده بولاکه فکرندهکی قوة تنقید، متخیل بر حس وخیرکه شدت محبت، هر کورکاننی محتاج اصلاح کبی تصور ایتدیره.. بو کبی کمسهلرنك بعضیلری، اوزلرندن یراق موجوداتنك حقیقی نقیصهلرنی اونتقالیلر؛ یقینلرندهغینك نقیصهلرینه بر درجه عادتلنهلر. باشقه تورلیراك تصور ایتاکان حقیقتله قارشیلاشو، بونلرنی قایغولاندیره. لکن بعضیلریده وارکه غایهٔ خياللری، مقصداعلالری ایله، حقیقت دائم آیرم یوری؛ نقدر حیات حقیقیهکه چومسهلر، اصلا ایده آللرینی یوغالتمیلر. بونلر ایچون ایسه حیات دنیویه، قایه بولسهده، قایچان بولسهده، بر درجهده توبان وکیمچلکلیدر؛ بونلر هیچ کمسه ایله هیچ بر یرده هیچ برزمان امتزاج ایته آلمیلر...

یولچیلر شعبان آینك باشلرنده اورنبورغه مواصلت ایتدیلر؛ مواصلتلرینك ایرتهگوسیکونوك، عالمجان افندینك آتاسی دوستلرندن علماغه محبت ایله معروف عطا شاکرد برلن برابر استقباله کیلوب ایرشدیلر. بوصورتلهیدی یلدن بیرلی آیرم طورغان وبر برسینیبیك صاغنغان آتا واوغل اورنبورغده قاووشدیلر.

اول زمانلر اورنبورغ تیمور یولی یکیراق اولگورگان ایدی: قطار اکربن یوری، موقفلرنده اوزون زمان طوقتاب طوره ایدی. شونك صارتین، شرقنك عجلهسزلگنه اوگرنگان یولچیلریمزغه زور چیتنلك طویدرمی ایدی: آلاینك «صحرا سفرلرینی، توه یورشلرینی صاغنه باشلادیلر!..» سماردن ڨولسکی

یولچیلر شعبانڭ اون بیشنده، (ایون ایچنده) نصف اللیلده، قزان مرساسنه ایرشدیلر. قرنداش اروغ، بلیش طانیش کوب کشی استقبالگه توشکان ایدی. نهایت سحر وقتنده الیوم عالم‌جان حضرتنڭ اقامت ایتکه‌ده اولدیغی یورطقه (اولزمان بوتون عائله‌سی شونده طوره ایدی) یتشوب، صاغ وسلامت آنالرینه قاووشدیلر.

برنچی جزءنڭ صوڭی.